

INTRODUCING
The TEMPUR®-Contour Collection

Famous Tempur-Pedic® support, coupled with light contouring, relieves pressure points for true comfort and deep sleep.

TEMPUR®-Contour Signature

Pressure-relieving comfort,
incredible contouring support.

Experience TEMPUR today.

*Thank you for choosing us...
Toronto's no.1 mattress store!*

**Sleep
Comfort**
SUPERSTORE

SLEEP WELL, LIVE WELL

Sleep Comfort Yerevan

Arshagounyatz 17
RA, Yerevan, Armenia
Tel: (374-10) - 44-05-02
email: sleepcomfort@sleepcomfort.am

19 Teryan Street at Nothern Ave.
Yerevan, Armenia
0010
0374 (60) - 540 - 502

Sleep Comfort Markham
3085 Hwy. No.7 East
Markham, ON L3R 1L5
Tel: 905-305-6464 Fax: 905-305-6644
email: markham@sleepcomfortsuperstore.com
www.sleep-comfort@bellnet.ca

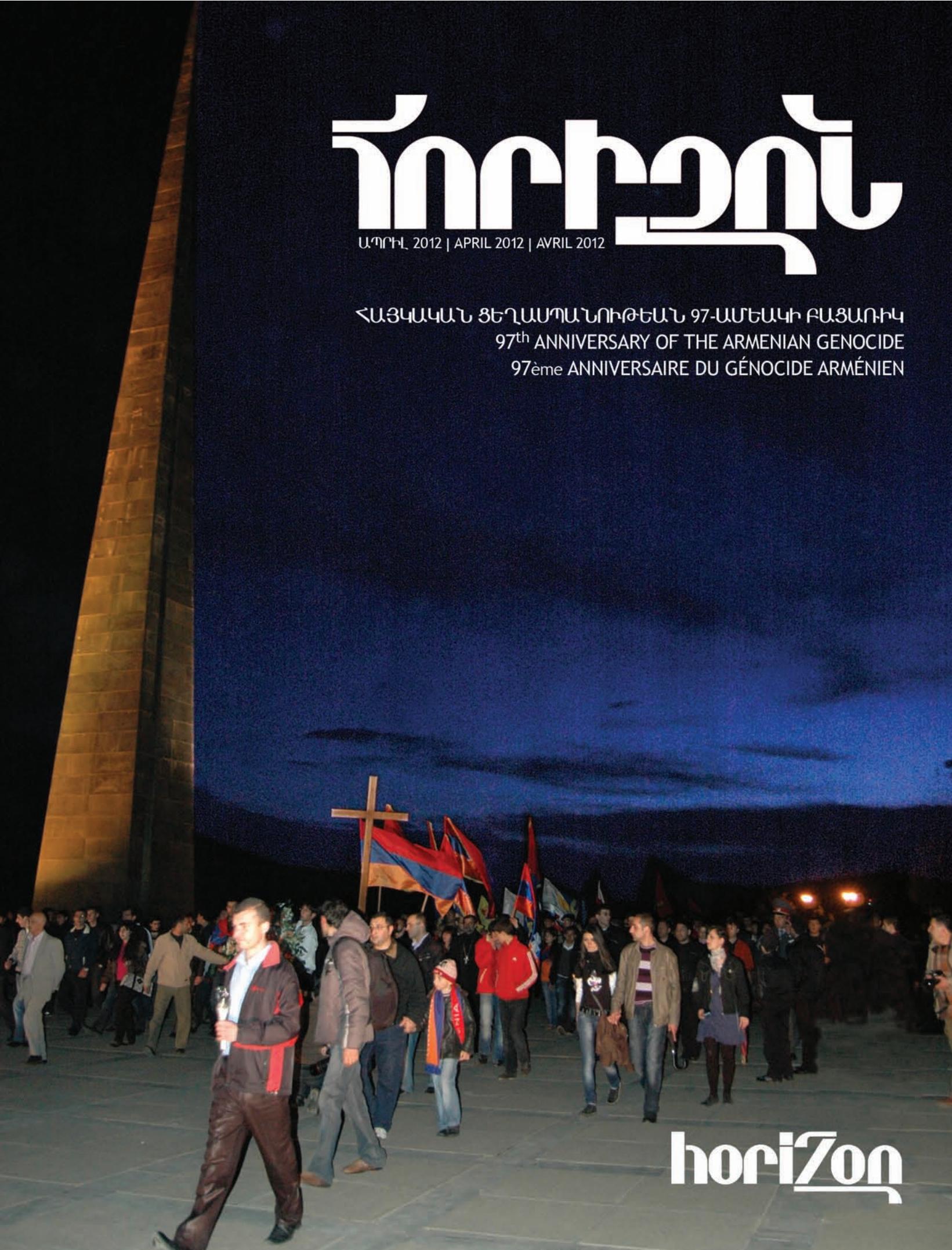
Sleep Comfort Bloor
2450 Bloor Street West
Toronto, ON M6S - 1R2
Tel: 416-477-5818
email: bloor@sleepcomfortsuperstore.com

©2012 Tempur-Pedic Management Inc. All rights reserved. TM Trademark 2012 to Tempur-Pedic Inc. and TEMPUR-Canada

ՀԱՅՈՒԹ

ԱՊՐԻԼ 2012 | APRIL 2012 | AVRIL 2012

ՀԱՅԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 97-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՑԱՌԻԿ
97th ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE
97ème ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

horizon

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ Պահանջատիրական անշե՛ղ ուղիով

«Աշխարհի մեծ պետութիւնները, ինչպէս նաև Սեւրի դաշնագիրը ստորագրած բոլոր պետութիւնները,
բարոյական եւ Քաղաքական յանձնառութիւններ ունին հանդէա հայ ժողովուրդին եւ ասո՞վ իսկ,

ցարդ պարտական կը մնան Հայ Դատին»:

ՀՅԴ 22-րդ Ընդհանուր Ժողով

Միջազգային քաղաքական նոր դէպքերու զարգացումներու լոյսին տակ, Հայկական պահանջատիրութիւնը դէմ յանդիման կը գտնուի վճռական առնակաման այն հանգրուանին, երբ թրքական հակաքարոզական մեքենան՝ Հայկական հարցը խեղաթիւրումներու յորձանքին տակ թաղեկու թիրախ ընտրած է:

Այս զարգացումներու լոյսին տակ, ակներեւ է, որ թրքական կողմը, ուժերու գերլարումով, վերջին փորձ մը կը կատարէ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման միջազգային գործընթացը դանդաղութեան մատնելու:

Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայութեան յառաջիկայ մարտահրաւէրը կը հանդիսանայ թրքական հակաքարոզական այս արշաւը, որուն վերջին տարիներուն միացած է նաեւ ատրպէջանական կողմը, որ միջազգային գետնի վրայ կը փորձէ «Խոջալուի դէպքեր» ու ուռացումով, յանցապարտի վիճակին ենթակայ դարձնել Հայկական կողմը: Պայքարը երկու ճակատի վրայ մղելու պարտադրանքին տակ գտնուելով, պահանջատիրութեան յաջորդ արարը հայութեան համար պիտի ըլլայ գնուական, ուր գիւտանգիտական աւելի ազդեցիկ մարտավարութիւն դրանորող կողմը՝ յաղթական դուրս պիտի գայ այս ճակատումն:

Մեր կողմէ այլընտրանքներ կամ փոխ-զիջումի «նոր մտածողութեան» տեսութիւններ՝ ինչպիսին էին Հայ-թրքական արձանագրութիւնները, պարզապէս պատճառ կրնան հանդիսանալ հեղինակագրելու Հայ Դատի գծով տարուած եւ երկարամեայ ջանքներն ու ի

գին բագում զոհողութիւններու այնտեղ ներդրուած ձիգերը:

Հայկական հարցը եւ անոր ընդհանուր պարունակին մաս կազմող Հայ-թրքական յարաբերութիւններ կարեի է բնականոն եղրի մը յանգեցնել միայն այն պարագային, երբ թրքական ներկայ կամ գալիք իշխանութիւնները, իբրև իրաւական յաջորդն ու ներկայացուցիչը ցեղասպանութիւնը գործադրած իրենց նախորդող իշխանութիւններուն, պատասխանատուութիւնը ստանձնեն հատուցելու Հայկական բարձրաւանդակին վրայ 1890-1923 ժամանակահատուածին իրենց իսկական տէրերէն յափշտակուած շարժական կամ անշարժ ստացուածքները եւ պաշտօնապէս ընդունելով ցեղասպանութեան արարքը՝ հատուցեն նաեւ մահուան եւ կրստեան մատնուած հայութեան արեան գինը:

Այս իմաստով, պահանջատիրութեան գծով մեր ուազմավարութեան կիզակեդրունը պէտք է գտանայ իր էութեամբ Հայութեան համար այնքան կարենոր Սեւրի իրաւաթուղթը, որուն վերընձիւղման համար անհրաժեշտ է աշխարհասփիւր Հայկական ներուժի համապատասխան համակարգում եւ զօրաշարժ:

Հայաստան եւ Սփիւռք, պէտք է հաստատօքն համոզուինք, որ ազգի գոյատեւելիութեան հիմնակիտը կը հանդիսանայ՝ Հայ ժողովուրդի տարասփիւր բեկորներն ու ապագայ սերունդները պատմական իր բնօրուանին մէջ համախմբելու հրամայականը:

ՀՈՐԻԶՈՆ

Բովանդակութիւն - Contents

**Թուրք-ատրպէջանական համաշխարհային նորագոյն գօրաշարի լոյսին տակ, էջ 2
Խ. Տէր ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ**

**ՀԱՅԵԱՅԹ ՏԻԱՐՊԵՔԻՐԻՑ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԿՐՕՆԱՓՈԽ ՀԱՅ
ՀՆՏԱՆԻՔԻՆ, էջ 8
ՕՀԱՆ ՍԱՍՈՒՆԵԱՆ**

**Հայ Դատի օրինական հիմունքները՝ ակնարկ մը, էջ 11
ՀԱՅԴՈՒԿ ՇԱՄԼԵԱՆ**

**Միայն զէնքո՞վ կայ հայոց վրկութիւն, էջ 21
ՎՐԷԺ ԱՐՄԵՆ**

**«Աչքերովս տեսայ պատմութեան ամենամեծ ոճիրը» Բարսեղ Շաթոյեանի վկայութիւնը, էջ 23
ՍԵԴԱ. ՔԻԼԵՃԵԱՆ**

**Մտարումներ Հայոց Յեղասպանութեան պատճառած հոգեխոցին եւ անոր փոխանցման մասին, էջ 25
ԿԱՐԻՆ ՓԱ.ՓԱ.ԶԵԱՆ-ԶՈՀՐԱ.ՊԵԱՆ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ ՍՓիիթքի ԳՈՅԱՏԵԽՄԱՆ
ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒԽԻ՞ՆՔ, էջ 27
Յ. ՊԱԼԵԱՆ**

Women Missionary Workers, page 31

**The Consequences of Turkey being the “Continuing” State of the Ottoman Empire in terms of International Responsibility for Internationally Wrongful Acts, page 32
By Patrick Dumberry**

**Reparations as Essential Element of any Just Resolution of Genocide, page 34
By Henry C. Theriault**

Թուրք-ատրապէճանական համաշխարհային նորագոյն զօրաշարժի լոյսին տակ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՐԴԵԳՐԱԾ Է

Անգլիացի լրագրող եւ վիպասան Richard Harris 1992-ին հրատարակեց իր Fatherland վէպը որ չուտով վերածուեցաւ Best Seller-ի. աւելի քան երեք միլիոն օրինակներ ծախուեցան եւ գիրքը թարգմանուեցաւ քսանչինդ լեզուներու: Գրքին հիման վրայ, բեմադրիչ Christopher Manaut երկու տարի ետք պատրաստեց համանուն ժապաէչն մը, ուր գիտաւոր գերերուն մէջն էին Rutger Hauer, Miranda Richardson եւ Peter Vaughan: Ոստիկանական բնոյթի Fatherlandը կը ներկայացնէ Պերլինը 1964 թուականին, երբ նացի Գերմանիան յաղթական դուրս եկած է երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին եւ Մեծն Գերմանական Ռայխը կը տարածուի Ալգաս-Լոռէնէն մինչեւ Ուրալներ եւ Կովկաս: Հիթերի 75-րդ տարեդարձին մէկ շաբաթ առաջ, երբ կը սպասուի Միացեալ Նահանգներու Նախագահ ծղզք Քենետի այցը, Kriminalpolizei-ի ոստիկան Xavier March, որ իր շրջապատին ծանօթ է որպէս Զաւի, պաշտօն կը ստանայ քննութիւն բանալու նացի կուսակցութեան բարձրաստիճան պատասխանատու Եղողք Պուլէրի մահուան շուրջ: Անոր մերկ դիակը գտնուած էր Պերլինի մօտակայ գետին մէջ: Զաւի, որ պատերազմի ժամանակ ծառայած է սուզանաւի մը մէջ, ունի նաեւ Strumbannfrer պատուոյ տիտղոսը Էս. Էս.-ներու բաժանմունքին մէջ, բայց գաղտնի վերահսկողութեան տակ է Կեսթափոյին կողմէ «անհաւատարմութեան» կասկածներով, - օրինակի համար անդամ չէ նացի կուսակցութեան: Ան պիտի չկարենայ իր գործը կատարել, որովհետեւ անմիջապէս որ դիակը երեւան կու գայ Կեսթափոն կը միջամտէ եւ ոստիկանութեան կը հրահանգէ փակել թղթածրարը: Հարցը այն է, որ Զաւի երեւան հանած էր, թէ Պուլէրի խորհրդաւոր մահը առնչակից է նացի կուսակցութեան բարձրաստիճան շարք մը այլ պատասխանատուներու հետեւողական սպանութեանց: Զաւի, սակայն, կը հանդիպի ամերիկացի լրագրողունք «Զարլի» Մակիրի, որ որոշած է իր սեփական հետաքննութիւնը կատարել: Երկուքով միասին կը մեկնին Ցիւրիխի հետազոտելու համար սպանուած նացի պատասխանատուներու դրամատնային հաշիւները, եւ հետեւաբար կը բացայայտեն սահմուկեցուցիչ հշմարտութիւն մը. սպանուած բոլոր նացի պատասխանատուները մասնակցած էին 1942-ին տեղի ունեցած Wanssee-ի գաղտնի համագումարին, որու ընթացքին ծրագրուած էր հրեաներու ոչնչացումը: Պատերազմը յաղթած գերմանական հասարակութեան մեծ մասը անտեղեակ է Ողջակիզման մասին, եւ որպէսզի Ողջակիզումէն հետք չմնայ, եւ որպէսզի Գերմանիա-Միացեալ Նահանգներ նախատեսուած գաղաթաժամողով չխանգարուի, Կեսթափոն նախաձեռնած է ոճիրը յղացած ու ծրագրած անձնաւորութիւններու անհետացման: Վէպը կ'աւարտի հոն ուր երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Առևտուիչի կերպոնացման ճամբարը եղած է եւ որմէ ոչ մէկ հետք մնացած է Կեսթափոյի ջանքերով: Մինչ Մակիր Զուլցերիայէն կը փորձէ ի լուր աշխարհի սփոել նացի Գերմանիոյ գործած ոճիրը, Կեսթափո-

յէն հալածուող Զաւի Առևտուիչի մէջ կը փորձէ ի յայտ բերել որեւէ փաստ, Առևտուիչի գոյութեան մասին: Կը յաջողի թէ ոչ, այդ մէկը Harris կը ձգէ որ ընթերցողը ինք որոշէ...

Fatherland-ի պատգամը միահամուռ է: Առնուազն այն պատգամը, որ վէպին երեւակայական որորար կը թելադրէ. եթէ Գերմանիան պատերազմը յալթէր Ողջակիզման մասին ոչ ոք լուր պիտի ունենար, ատով հանդերձ ոճրագործ պետութիւնը միշտ ալ մտահոգ պիտի ըլլար ցեղասպանութեան ամէն հետք վերացներու մղձաւանջով: «Պատմութիւնը պատերազմը յաղթողները կը գրեն» համատարած համոզումին «իմաստութիւնը» մասնակի է միայն այնքան ատեն, որ ցեղասպանութիւններով ու պատերազմական ոճիրներով ձեռք բերուած այդ «յալթանակներ»ու թաքնուած ճշմարտութիւններու բացայայտման հետամուս թէկուզ եւ սակաւթիւ արդարամիտներ ըլլան:

Թրքական ժխտողականութիւնը կրնայ Fatherland-ի իրականութեան հայելին ըլլալ: Օսմանեան Կայսրութիւնը պարտուեցաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին, բայց անոր աւերակներուն վրայ բարձրացաւ Մուսթաֆա Քեմալին հրմնած հանրապետութիւնը՝ արդիական Թուրքիան, որուն պաշտօնական պատմութիւնը գրուած է իրենց այսպէս կոչուած «անկախութեան պատերազմ»ի պատումին վրայ: Այդ պատերազմը, ինչպէս քեմալական ազգայնական առասպելը հաւատացնել կ'ուզէ, որպէս թէ երկիրը Դաշնակիցներու գաղութաիրութենէն ազատագրելու հերոսապատում է, «ցեղափոխութիւն» որմէ անցեալի հետ իր ամէն կապը խզած նոր երկիրն ու նոր հասարակութիւնը պիտի ծնէր: Խորքին մէջ, այն եւ Դաշնակիցներու, եւ, մանաւանդ, պոլչեւեկներու լուր հաւանութեամբ թէ ուղղակի օգնութեամբ ստեղծուած երկիր մըն էր, որ իրաւամամբ փորձեց իր «փրկած» Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս ոչ-թրքական ամէն բնոյթի անցեալի հետք ջնջել, սկսելով, բնականաբար, Հայոց գէմ գործադրուած պետական ոճիրէն: Թալէ աթները Առևտուիչ կառուցելու պէտք չունէին, սուրբիական անապատ հասած մահուան կարաւանները կազի սենեակներ տանելու հարկ չկար, որովհետեւ սովլ, ծարաւն ու կիզիչ արեւը բնաջնջման բնական եւ տնտեսապէս նուազ ծախսալից մահուան գործիքի գերը կը կատարէին... Քեմալ, հետեւաբար, նիւթական Առևտուիչներ անհետացնելու կարիքը չունէր, անհրաժեշտ էր միայն լուրութիւն պատերազմը եւ, ինչպէս կը հաւատար, ժամանակը, մեծ պետութիւններու աշխարհաքաղաքական հաշուարկումներն ու մոռացութիւնը իրենց գործը պիտի կատարէին: Ճիշդ է, քանի մը եկեղեցիներ ոմբահարուեցան, ուրիշներ ախոռով վերածուեցան, բայց ի վերջոյ աւերակներն ալ լքուեցան իրենց բախտին, որովհետեւ ո՞վ աշխարհի մէջ պիտի հետաքրքրուէր անապատացոյ «արեւելեան Անատոլիու»ով, հոն ուր մշտական բախումներ տեղի կունենային քիւրտերու հետ, ուր պետութիւնը երկար տարիներ ոչ մէկ նեղում կը կատարէր ակնյայտուն ուշացնելու համար տա-

բածաշրջանի զարգացումը։ Միւս կողմէ, թրքութեամբ «հպարտանալու» բարոյական պարտադրանքը այնքան ծանր ճնշեց նորաստեղծ երկրի հասարակութեան վրայ, որ ոչ-թուրք հատուածներուն Լոգանի դաշնագրով իրենց բաժին ելած նուազագոյն իրաւունքներով հազիւ շնչելու տարածութիւնը մը մնաց, որոնց քեմալական պետութիւնը առիթը բնաւ չփախուց երկրէն հեռանալու «հրաւէր» տալու համար, ինչպէս կը վկայեն երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ կրօնական փոքրամասնութիւններու վրայ դրուած ապօրինի տուրքը, որ շատերուն սնանկութեան առաջնորդեց, կամ 1955-ին, պետութեան կողմէ դրդուած խուժանային յարձակումները յոյն եւ հայ վաճառատուններուն վրայ, սարսափի մթնոլորտ տարածելու նպատակով։

Կարելի է ըսել, որ մինչեւ 1965 թուրք ցեղասպան պետութիւնը Fatherland-ը յաջող կերպով գրած էր, կը մնար վերջին «հետք»ին ոչնչացումը՝ ՄԱԿ-ի Մարդկայի իրաւանց ենթայանձնախումբի տեղեկագրին մէջ տեղ գտած պարզ նախադասութիւնը մը յուշելով, որ հայերուն դէմ գործադրուած ինչ որ սպանութիւններ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ «ցեղասպանութիւն» էին, ինչպէս 1944-ին Լեմքին հաստատած էր աւելի բացայատօրէն։ ինքնին ոչինչ այնքան կարեւոր, բայց մխտողականութեան բնազդով զգաստ թրքական դիւլանազիտութիւնը այդ փոքր նախադասութիւնն ալ սպանալիք, կամ առնուազն ոխսք, համարեց ու, ինչպէս ծանօթ է, 1973-ին, ՄԱԿ-ի տեղեկագրին մէջէն զայն հանել տուաւ։

Կը մնայ որ Ցեղասպանութեան ժառանգործներու արդարատենչութեան բնազդը ոչ միայն արթուն էր այնքան տարիներէ ի վեր այլ նաև արդէն լուրջ քաղաքականութեան վերածուած էր։ Ինչ որ տեղի ունեցաւ 1965-էն սկսեալ եւ շատ աւելի հաստատ կերպով 1975-էն ետք, Հայոց Ցեղասպանութիւնը մոռացութենէ դուրս բերելու Հայ Դատի պայքարն էր Սփիւռքի մէջ, որ 1984-1985 տարիներուն իր առաջին արդիւնքները տուաւ ժողովուրդներու Ատենանի վճիռով, Ուիթըքէրի տեղեկագրով եւ, 1987-ին, Եւրոպական Խորհրդարանի որշումով, արդիւնքներ, որոնք եկան նոր եռանդ տալու Ուրուկուէջի մէջ 1965-ին քուէարկուած օրէնքով արդէն քաղաքականալու սկսած գործընթացի մը։

Այս բոլորը ծանօթ պատմութիւն է, թէկուզ եւ Fatherland-ի հետ խորհրդանշական այս առնչութիւնը թերեւս իրայատկութիւնը մը տայ այդ ծանօթ պատմութեան, երեւան հանէ, անգամ մը եւս, անոր տիեզերականութիւնը որպէս համամարդակային հիմնախդիր որքան ալ որ, բոլոր ցեղասպանութիւններուն նման, այն նախ եւ առաջ պատկան ժողովուրդին, այս պարագային՝ հայութեան, պատասխանատուութիւնը ըլլայ։

Բայց Harris-ի վէպի մէջբերումը հոս արդէն ծանօթ պատմութեան մը գրականա-գեղագիտական նորարական շունչ մը տալու նպատակով չի կատարուիր։ Զգուշացման, զգաստացման հրաւէրի նախածեռնութիւնը մըն է, որովհետեւ Ցեղասպանութեան ժխտողականութեան քաղաքականութիւնը, որ, ինչպէս փրոփ. Ոիչըլլա Յովհաննէսեան եւ ուրիշներ ցոյց տուած են, իր զարգացման գործընթացը ապրած է հայկական պահանջատիրութեան արտայայտման գուգահեռ եւ բարեփոխած, նրբացուցած է իր մարտավարութիւնը, այսօր կարծես ետ թողած է իր սկզնապէս պաշտպանողական բնոյիթի ուազմափարութիւնը եւ անցած է յարձակողականի։ Կարելի է ըսել, կիւլի առաջարկը 2005-ին՝ պատմաբաններու յանձնաժողովի մը առաջացման առնչութեամբ ժխտողական քաղաքականութեան ուազմափարութեան պաշտպանողական հանգրուանի վերջին նախածեռնութիւնը եղաւ։ Իր այդ

«Հաշտուողական» դիմապատկերով, թուրքիոյ նախագահը երեւան ժամանեց ընդառաջելով Հայաստանի իր գործընկերի ֆութպղային առաջարկին, բայց հոն ալ վերջացաւ իր գերը։ Հիմա տիրապետողը Էրտողանի յարձակապաշտ տիպարն է, այն որուն նէօ-օսմանեան ծաւալապաշտութեան հետամուս թուրքիան պէտք ունի իսրայէլի հետ առճակատման թատրոնը իսամար, որպէս անգամ մը եւս, արաբական զանգուածները խաբէ իր իսլամական անվախ առաջնորդի կերպարով, այն կերպարը որ «Հրէշութիւն» կ'որակէ հայ-թրքական բարեկամութեան յուշակոթողը եւ վար առնել կուտայ զայն, անուղղակիորէն դրդելով, որ անոր արուեստապէտ հեղինակին դէմ սպանութեան փորձ կատարուի։ Էրտողան, պետական այրը, որ Թրանսային կը մեղադրէ Ալճերիոյ մէջ «ցեղասպանութիւն» կատարած ըլլալու համար, ամբարտաւանը, որ կը յայտարարէ թէ «յոդնած» է Հայոց Ցեղասպանութեան։ Էրտողան ժամանակութեան յուշակոթողը է Տաւուտօղլուն, արտաքին գործոց նախարարը, որ այդ գերը ստանձնած է այնքան հարազատօրէն, որ անկարելի է չյշել Քրիստուակիոր Միքայէլեանին բանաձեւած «ողպլոմատ հրէշներ»ը...

Թրքական ժխտողականութեան յարձակողական այս հանգրուանը բնականաբար առնչակից է Էրտողանի իսլամական կուսակցութեան իշխանութեան հասնելէ ի վեր Միջին Արեւելքի մէջ Անգարայի ուժական գործոնի վերածուելու առարկայական տուեալին։ Այլ խօսքով, ժխտողականութեան յարձակողական հանգրուանը հիմնաւորուած է Միջին Արեւելքի մէջ թրքական պէտութեան տուածներու արաբական երկիրներու մէջ ծայր առած գորաշարերէ եաք իշխանութեան հասած իւլամական ուժերու «բնորդ» վարչակարգի վերածուելու իր նախանձախինդրութիւնը եւ Լիպիխայէն մինչեւ Սուրբի զինեալ ապստամբութիւններուն օժանդակելու նախաձեռնութիւնը կը պարտադրեն, որ թուրքիա աշխարհին ներկայանայ որպէս չափաւորական պէտութիւն, բայց մանաւանդ մաքուր դիմագիծով, զերծ ամէն բիծէ, որ կրնայ «արդարագատ»ի իր գիմագիծը աղաւաղել։ Հրանդ Տինքի սպանութիւնը, քրտական հարցի վերակենդանացումը, ժողովրդավարութեան խաղաղի հանուսափելի հակասութիւնները նոյնինքն թրքական հասարակութեան մէջ, տակաւին՝ հասարակութեան կարեւոր շերտերու մէջ հակասեմականութեան ու քրիստոնէատեացութեան բնազդային մղումներու շարունակումն ու պարեկան դրսեւորումները կարեւոր մարտահրաւէրներ են Էրտողանի վարչակարգին, բայց այդ բոլորը ներքին կարգով տեղի կ'ունենայ։ Արտաքին ճակատի վրայ, ի շարս այլոց, Հայոց Ցեղասպանութեան պահանջատիրութիւնը օրակարգի խնդիր մըն է, որ լրջօրէն կրնայ վտանգելի թրքական գործոնի տարածընացման հայկակային նախածեռնայ պետական բոլոր ճիգերը։ Ահա թէ ինչո՞ւ թրքական դիմագիտի ինչո՞ւ թրքական պահանջատիրութիւնը օրակարգի խնդիր այնքան հաստատակամօրէն պայքարեցաւ ցեղասպանութիւններու միատումը քրէականացնող ֆրանսական օրէնքին դէմ, այնքան միլիոններ ծախսեց քուէն չէզոքացնելու համար։

Բայց որքան ալ թրքական ժխտողականութեան այս նորագոյն յարձակողական հանգրուանը վայրագ է իր բնոյիթով, ամենավտանգալուր մարտավարութիւնը Անգարայի յլացումը չէ, այլ՝ Պաքուի յլացումն է, ուրիէն եւ արդէն սկիզբ առած է Fatherland-ի նոր, եւ շատ աւելի սահմուկեցուցի տարբերակի մը շարպերակի մը շարպերաման, որուն խարագիրը կրնայ

Եւ Խոջալու ըլլալ:

Արդէն քանի մը տարիէ ի վեր ատրաբէյճանական դիւանագիտութիւնը անխոնջ աշխատանք կը տանի, որպէսզի աշխարհին հաւատացնէ, թէ հայերը Խոջալուի մէջ «ցեղասպանութիւն» գործած են: Թերեւս թերահաւատ ըլլալով, որ նման շինծու «ցեղասպանութիւն» կրնայ համոզել բանական մարդոց, թերեւս քիչ մը շատ հաւատալով, որ հայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան գոհի հանգամանքը հարցականի տակ չի կրնար գրուիլ, մէկ խօսքով՝ թերեւս մեր միամտութեան դարձեալ գոհ երթալով, կարեւորութիւն չտուինք Ատրպէյճանի նախաձեռնութեան: Բայց Ժմտողականութեան քաղաքականութեան ամէն մասնագէտ, ի մասնաւորի թուրքերն ու ազերիները, լաւ սորված են կէօպէյեան դամը՝ «ստէ՛, ստէ՛, միշտ բան մը կը մնայ»: Մանաւանդ եթէ այդ սուտի կառուցման համար Կասպեան փերուոլարները առատօրէն կը բաշխուին, եւ, յատկապէս, դիւանագիտական ակտիւցումը մասնագիտական մակարդակով կը կատարուի: Խոջալուի սուտի ժահը արդէն ներթափանցելու սկսած է միջազգային հանրութեան մարմնէն ներս եւ ճշմարտութեան այլանդակման կոնկրետ ծրագիրներու վերածուած: Տարեսկիզբին, Մեքսիկոյի օրէնսդիր իշխանութեան մակարդակով Խոջալուն դատապարտող յայտարարութիւն հրապարակուեցաւ: Գուգահեռաբար, նոյն երկրի մայրաքաղաքին մէջ, շատ հաւանաբար Պաքուի ներդրումով, պիտի կառուցուի մէքսիկաստրպէյճանական բարեկամութեան քրօնայգի, ուր պիտի տեղադրուի Խոջալուի «գոհէկր»ու յուշարձան: Խոջալուն արծարծուած է Սաո Փաուլոյի մէջ Մարդկային իրաւանց Ռչկառավարական կազմակերպութիւններու համագումարի ընթացքին: Պուէնոս Այրէսի մէջ, Հոկտեմբեր 2010-ին, Արժանթին ժամանած ազերի գեսպանը, քաղաքական անձնաւորութիւններու հետ իր հանդիպումներուն ընթացքին, լրագրողներու, գիտաշխատողներու, ակադեմականներու, ձեռնարկութեանց տէրերու հետ իր հանդիպումներու ընթացքին, ատրպէյճանական գորգերու հետ Խոջալուի «ցեղասպանութեան» մասին գիրք մը կը նուրիէ: Մեծն Բիտանիոյ մէջ արդէն համալսարանական գիտաշխատութեան ծրագիր կայ Խոջալուի «ցեղասպանութեան» միջազգային իրաւագիտութեան տեսանկիւնէն գնահատանք տալու նիւթով: Պէտք չէ զարմանալ, որ, օրինակի համար, Արժանթինի Լա Փլաթա քաղաքի պետական համալսարանի միջազգային յարաբերութիւններու հիմնարկութեան մէջ, Մարտի վերջաւորութեան Ատրպէյճանի գեսպանութեան ճիգերով բացուած Ատրպէյճան ազատ ամպիոնի տարեկան ծրագիրներու առիւծի բաժինը ըլլալ Խոջալուի «ցեղասպանութիւնը»: Եւ այս բոլորը թերեւս միայն մէկ փոքր եւ յայտնի բաժինն է այն հետեւողական աշխատանքին, որոս ատրպէյճանական կողմը այսքան տարիներու ընթացքին առաջ տարաւ, մինչ հայկական փրոթոքուամոյ գիւտանգիտութիւնը անհաւատալի անտարբերութիւն ցուցաբերեց ատրպէյճանական նախաձեռնողականութեան հանդէպ եւ հակազդեցութեան ոչ մէկ նշանակալի քայլի չդիմեց:

Խոջալուի «ցեղասպանութեան» հարցով ատրպէյճանական դիւանագիտական աշխուժացումը կարելի է դիտարկել արցախեան հիմնախնդրով հայ-ատրպէյճանական հակամարտութեան տեսանկիւնէն: Այսինքն՝ ատրպէյճանական նախաձեռնութիւնը հետամուտ է հիմնականին մէջ իր ազգային շահին եւ Խոջալուի ազգակի շահագործումը կը ծառայէ արցախեան հիմնախնդրի մէջ իր գիրքերու ամբապնդման: Այս տեսանկիւնը, բնականաբար, ունի իր հիմնաւորումն ու ճշմարտութեան բաժինը: Կը մնայ որ նախաձեռնութիւնը ինքնին բարցուցական է ատրպէյճանական քաղաքականութեան ուազմավարութեան փոփոխութեան, որ

կը ձգտի արցախեան հիմնախնդիրը դուրս բերել Մինսքի խումբի շրջագիծէն եւ զայն արծարծել ՄԱԿ-ի ոլրոտին մէջ: Եթէ Ատրպէյճան յաջողի միջազգային համաշխարհային կարծիքը համոզել, որ հայկական կողմը «ցեղասպանութիւն» գործած է Խոջալուի մէջ, բնականաբար պիտի տկարացնեն հայկական կողմը, եւ այդ տկարացումը իր կարգին կրնայ մինչեւ իսկ բարդացնել Հայաստանի դիւանագիտական աշխատանքը եթէ, օրինակի համար, որոցչ հարցը բարձրացնել Միջազգային Քրէսկան Առեանին մօտ: Առանց տակաւին նման ատեանէ մը Հայաստանը դատապարտող որեւէ վիճուի մասին խօսելու... Կրնայ ըլլալ որ այս տողերը արուեստական որդիքն կողմէն իսկամադակութեան ազդարարութիւնը այնքան ալ անհիմն չէ. ի վերջոյ, դատական ատեանի մը մօտ խնդիր բարձրացնելը նաեւ մասնագիտացման ու հետեւողական աշխատանքի հարց է, եւ նման նախաձեռնութեան համար Ատրպէյճան ցոյց տուաւ, որ ունի եւ տրամադրելիք գումարը, եւ մասնագիտացմած մարդումը, յանձինս անցնող տասը տարիներուն շատ լրջօրէն պատրաստուած դիւանագիտներու, եւ քաղաքական որոշման կարելիութիւնը: Նոյնը, գրախատաբար, կարելի չէ ըսել Հայաստանի դիւանագիտութեան պարագային, ուր արդէն քանի տարի առաջ Արա Պապեանի լուրջ առաջարկը՝ Ուիլսոննեան վճռի վերաբարձման թղթաձրար պատրաստելու, պարզապէս անտեսուեցաւ դեռեւս Քոչարեանի նախագահութեան օրերուն, եւ աւելի եւս՝ Էտուարտ Նալպանտեանի զեկավարած դիւանագիտութեան օրիենտացիայի տրամաբանանութեամբ: Ամէն պարագայի, ատրպէյճանական նման նախաձեռնութիւն կ'իմաստաւորուի միայն հայ-ատրպէյճանական հակամարտութիւնը Մինսքի Խոջալուի համար սահմանափակ շրջանակին դուրս բերելով համաշխարհային մասշտապով արծարծելու տրամաբանութեան մէջ: Մինսքի Խմբակի աշխատանքները հակամարտութեան տուած են որոշ ուղղուածութիւն, որուն մէջ Խոջալուի ազդակը հագիւ թէ տարբերութիւն ընէ: Նոյնը չէ պարագան, եթէ ազերի դիւանագիտութիւնը, օգտագործելով, ի մէջ այլոց, ՄԱԿ-ի Անվտանգութեան Խորհուրդի իր անդամակցութեան երկու տարիները, հայ-ատրպէյճանական հակամարտութիւնը տեղափոխինչ միջազգային մակարդակով ուղարկութեան մէջ պիտի կամի: Հայկական կողմը «ցեղասպանութեան» արծարծումը, Ատրպէյճանական կողմը կողմը կու գայ Սումկայիթը ժիւակ լուղուածութիւն կու տայ հակամարտութեան կարգաւորման նոր տարածադաշտին:

Աւելորդ է ըսել, որ եթէ ատրպէյճանական ճիգերը արդիւնաւորուին, հարուածը ոչ միայն զօրաւոր պիտի ըլլալ Հայաստանին ու հայ ժողովուրեդին համար այլ բարոյական ահաւոր ողբերգութիւնը մը պիտի ըլլալ: Արցախեան հիմնախնդիրը հայ ժողովուրեդը արծարծեց խաղաղօրէն, անոր ատրպէյճանական առաջին պատաժին պատասխանը եղաւ Սումկայիթը: Խոջալուի «ցեղասպանութեան» արծարծումը, Ատրպէյճանական կողմը կու գայ Սումկայիթը ժիւակ լուղուածութիւն եւ զոհին գաշիճի վերածելու: Կը մնայ, որ ամենացաւոտ ու դաժան հարցումը ատրպէյճանական սապարանքին չի վերաբերի, այլ՝ ներազգային ոլորտին մէջ պէտք է բնանակեւուի ու քննարկուի. ինչո՞ւ Սումկայիթը այսքան տարի լուղուածութեան մատնուեցաւ, ինչո՞ւ անոր ցեղասպանական բնոյիթը անկախութեան ետք միջազգային հարցի չի վերածուեցաւ Հայաստանի արտաքին քայլապահութիւնը արտաքին գրականութեան փոկումին համար սահմանական կամ համարական դիրին մէջ, ինչո՞ւ Սումկայիթի փոկումին ակնբարօրէն փանթրքական ներշնչումը 1915-ի Ցեղասպանութեան շարունակականութեան փաստի չվերածուեցաւ ան-

CONDÉMN

կախ Հայաստանի պետական այրերուն կողմէ, երբ անոնք ելոյթ կ'ունենային միջազգային բեմերէն։ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ Սումկայիթի այ կամայ թէ ակամայ մոռացման փաստը այն է, որ Հայաստանութեան այս նորագոյն իրողութեան մասին «Լոռութիւնը» ցարդ քննարկման նիւթ եղած է միայն Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանի Քաղաքագիտութեան Մագիստրոսի վկայականի համար Եւգենիա Առուշանեանի նոյն յլացմամբ խորագրուած աւարտաճառը, որ իր տեսակին մէջ միակ գիտական ուսումնասիրութիւնն է առաջ տարուած աղբերներու խիստ սակաւութեան պայմաններու մէջ - ինչ որ թերեւս ինքնին խօսուն է հարցի անտեսման մասին... Բազմաթիւ հարցազրոյցներու եւ այլ կարգի գիտահետազոտական միջոցներու վրայ հիմնուած Sumgait. The Silence խորագրուած այս ցարդ անտիպ գիտաշխատութիւնը առարկայականորէն կը բացայայտէ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ այս կամայ թէ ակամայ «մոռացման» պատճառները։ Առուշանեան իր եզրակացութեան մէջ դիտել կու տայ, որ Հայաստանի մէջ եւ հասարակական մակարդակով, եւ քաղաքական շրջանակներով մէջ, եւ պետական-գիւտանագիտական նախաձեռնութիւններու մէջ, վերջին տարիներուն դրական տեղաշարջ կայ հարցի վերարձման ուղղութեամբ։ Նման հեռանկար միայն ողջունելի է անշուշտ։ Կը մնայ, որ անհրաժեշտ է ինքնաքննադատութեան կարգով անդրադառնալ, որ Սումկայիթի մասին հայկական

դիւանագիտութեան, կամայ թէ ակամայ, «լոռութիւնը» ուղղակի թէ անուղղակիօրէն առիթ ստեղծեց Խոջալուկի մասին ատրպէյցանական սուտին հետպհետէ աւելի բարձրաձայն լսուելուն։ Խոջալուկ համար առաջին «յուշակոթողը» պիտի կանգնուի Մեքսիկոյի մէջ, երկիր մը, ուր Հայաստան ցարդ չունէր գիւտանագիտական ներկայացուցչութիւն։ Զուգաղիպութիւն թէ ոչ, Մարտի աւարտին նախագահական հրամանագրով Ուաշինգթունի մօտ ՀՀ Լիազօր Դեսպան Թաթուլ Մարգարեան նշանակուեցաւ Մեքսիկոյի մօտ ՀՀ ներկայացուցիչը։ Ավելի մըն է անշուշտ, եւ ոչ մէկ կասկած, որ դեսպան Մարգարեան խիճմտօրէն եւ իր պատասխանատուութեան ամենայն գիտակցութեամբ առաջ պիտի տանի այդ գործը։ պէտք է աւելցնել՝ խիստ գժուար գործը, որովհետեւ փաստուած իրողութիւն է, որ ինչ-ինչ պատճառներով Մեքսիկոն վերածուած է Լատին Ամերիկեան այն երկրին, ուրկէ կը ղեկավարուի ատրպէյցանական դիւանագիտական ամբողջ արշաւը ցամաքամասին ուղղութեամբ եւ Պուէնոս Այրէսի ու վերջերս արդէն նաեւ Պրազիլիայի մէջ բացուած գեսպանատուները հոնկէ կը ստանան իրենց անհրաժեշտ նեցուկը ի մասնաւորի ինչ կը վերաբերի ատրպէյցանական համացանցային քարոզչութեան, սպաներէն լեզուով։ Թէ որքանով Ուաշինգթունի նման այնքան կարեւոր կեդրոնի մը մէջ արդէն բազմազբաղ ՀՀ գեսպանը պիտի յաջողի ատրպէյցանական տարիներու լոպպիինկին հակազդել հետեւողական աշխատանքով սպանախօս երկրի մը մէջ՝ մեծ հարց է։ Առաջմ

Հայաստան դեսպան նշանակած է Մեքսիկօ, «Հէջ»էն լաւ է, կամ ինչպէս հայաստանեան իրականութեան քաջածանօթ մը շատ իրապաշտօրէն դիտել կու տար՝ «միջոցներու հարց է»: Նահառուի («աշխարհաբար») ալրաբերէնի թարգմանութեամբ՝ «հայտալ մառժուտ» («եղած-չեղածը այս է»): Հարցը սակայն «եղած-չեղած»ին առաջնահերթութիւններու չափանիշի ճշդումն է...»

Որքան ալ որ Խոջալուի ազդակը սկզբնականօրէն հայ-ատրպէջանական հակամարտութեան տրամաբանութեան մէջ զետեղուի, ան անխուսափելիօրէն կը տարածուի ընդհուպ մինչեւ Ցեղասպանութեան միտողականութեան քաղաքականութիւն: Հայերու կողմէ թուրքերու դէմ իրականացած այսպէս կոչուած «ցեղասպանութեան» թանգարաններ կան անշուշտ: Նման անհեթեթութիւն մը կարսի մէջ վիպասան Օրհան Փամուրի ուշադրութիւնը այնքան գրաւած է, որ անոր կ'անդրադառնայ իր «Զիւն» վէպին մէջ: Բայց այդ «թանգարանները» միջազգային քաղաքականութեան մէջ ազդեցիկ ազդակ չեն կրնար ըլլալ: Տարբեր բան է, եթէ Խոջալուի յուշակոթող մը Մեքսիկոյի մայրաքաղաքին մէջ հայերու գործադրած «ցեղասպանութեան» մը հարցով հանրային կարծիքը մոլորեցնէ: Նպատակը այնքան ալ արցախեան հակամարտութեան մէջ դիւնադիտական ու քաղաքական առաւելութեան ձեռք բերումը պիտի չըլլայ, որքան հայութեան որպէս քսաններորդ դարու առաջին Ցեղասպանութեան զոհ ժողովուրդի արդարահատոյիցի պահանջատիրութեան բարոյական իրաւունքի հարուած հասցնելը: Հոսկէ եւ Խոջալուի գնահատումը որպէս Ցեղասպանութեան միտողականութեան յարձակողական հանգրուանի առաջին նախաձեռնութիւնը:

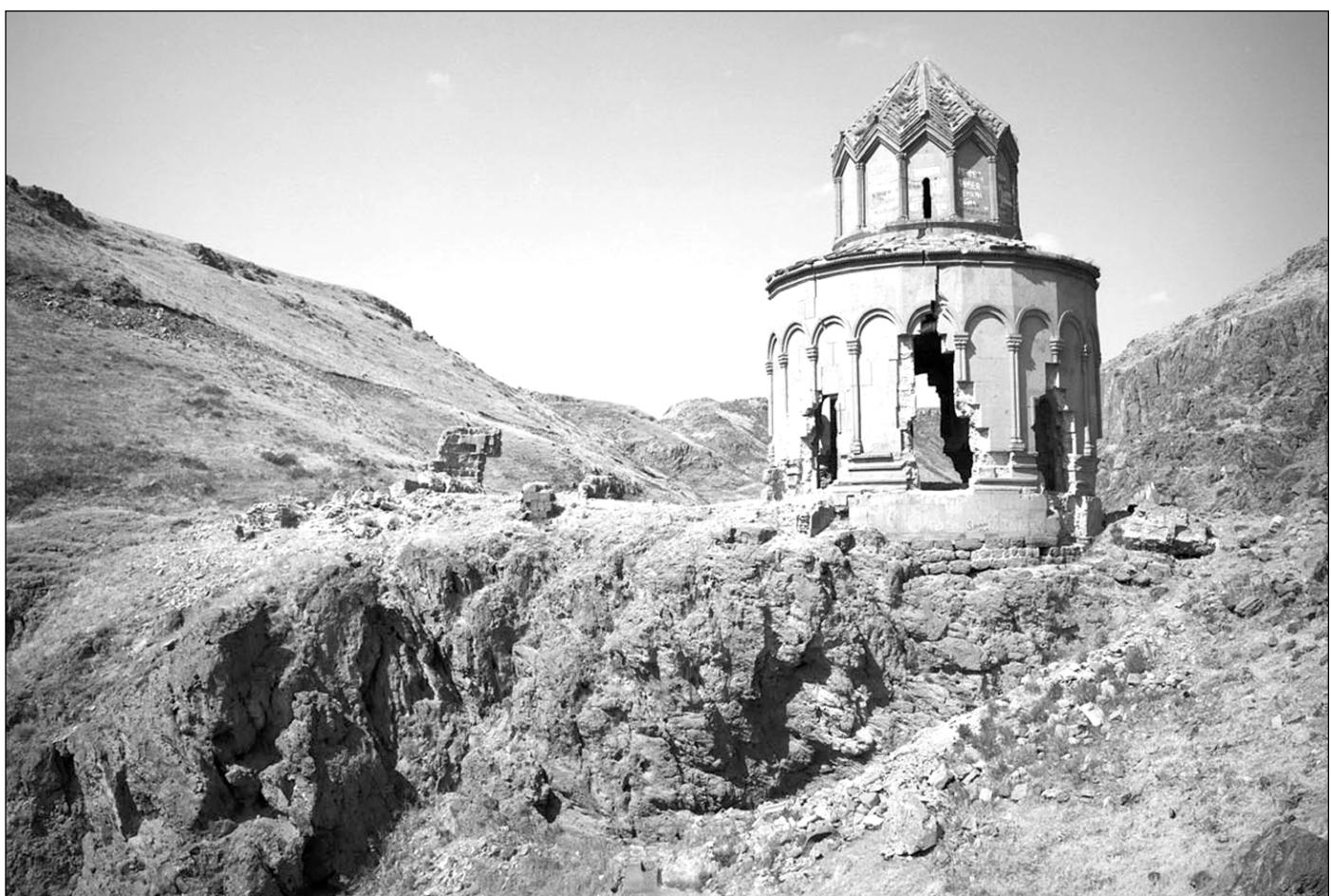
Եթէ այս տրամաբանութիւնը տոկուն է, ապա եւ այն բարացուցական է թուրք-ատրպէջանական օրգանական կապին որպէս հայութեան թշնամի: Փարիզի մէջ ցեղասպանութիւններու միտումի քրէականացման օրէնքի քննարկման ժամանակ թուրք-ատրպէջանական միացեալ ցոյցը խօսուն էր այս մասին: Բայց թերեւս շատ աւելի խօսուն էր քանի մը շաբաթ անց Թաքսիմի Հրապարակին վրայ տեղի ունեցած հաւաքը թուրք պաշտօնատարներու մասնակցութեամբ եւ անոր ընթացքին հնչած հայութեան դէմ սպառնալիքները: Ոմանց համար ատրպէջանական յարձակապաշտութիւնը, որ երեմն թրքականէն աւելի վայրագ է իր արտայայտութիւններուն մէջ, որպէս թէ հակազդեցութիւն է թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի մերձեցման փրոթոքոլային քայլերուն: Այդ տրամաբանութեամբ յաճախ ելոյթ կ'ունենան, որոնք մինչ օրս տիրահանչակ փրոթոքոլներուն «իմաստութիւնը» կը շատագովեն: Որպէս թէ Հայաստանի իշխանութիւններու նախաձեռնողականութիւնը թուրք-ատրպէջանական ճակատին մէջ պառակտում առաջացուցած ըլլայ... Այս անհեթեթութեան փաստերը ի սկզբանէ կային «Փութպղուային դիւնագիտութեան» առաջին պահէն, բայց Երեւանի պետական այրերը նախընտրեցին կոյր ձեւանալ անոնց հանդէպ, մինչեւ որ փրոթոքոլներու ստորագրումէն անմիջապէս ետք, Տառտովութուրքիոյ Ազգային ժողովին առջեւ ելոյթ ունենալով համաձայնագիրը մեկնաբանեց որպէս երեք հարցի լուծում բերող փաստաթուղթ. 1921-ի սահմանի ճանաչում, Ցեղասպանութեան հարցէն հրաժարում եւ արցախեան հիմնախրի կարգաւորման գործընթացի մէջ թուրքիոյ ներգրաւում: Ծանօթ է, որ Հայաստանի համար անընդունելի էր յատկապէս այս վերջին կէտը, որուն համար, փաստօրէն, համաձայնագրի մէջ սահմաններու եւ Ցեղասպանութեան հարցը դիպուկ կերպով բազմաթիւ մեկնաբանութիւններու առիթ

առուող լեզուով շարադրելու ռիսկին գացած էին:

Թէ Երեւանէն իսկապէս հաւատացած էին թէ փրոթուրքուները կրնային ճեղք մը յառաջացնել թուրք-ատրպէջանական կապին մէջ, թէ նախագահը այդ մասին կասկած չունէր բայց ինչ որ հաշիւներով գրաւ դրաւ փութպղուային դիւնագիտութեան վրայ՝ հաւատաբար երկար ժամանական չփացուկ, թերեւս մինչեւ իսկ երեք չի յառաջացած էր կապը առաջարձական կապին մէջ երբեք ճեղք չէր յառաջացած, իսկ առայժմ սառած փրոթուրքուներէն հազիւ երկու տարի անց այդ ազգագրական կապը շատ աւելի ամուր կը թուրի: Դարձեալ՝ թէ որքանո՞վ փրոթուրքուներու յայտագիրը պատճառ դանական կապը արտայայտեն եւ պարտադրութիւնը անոր պաշտօնական անդամութիւնը իսկ թուրք-ատրպէջանական կապը արտայայտեն կապը արտադրութիւնը իսկ թուրքի կողմէ Հայաստանի մերձենալու այս ճեւականութեան իսկ խրացող ազգայնական հաստուածներ աւելի հաստատակամօրէն թուրք-ատրպէջանական կապը արտայայտեն եւ պարտադրութիւնը անոր պաշտօնական անդամութիւնը իսկ անդամութիւնը իսկ անդամութիւնը իսկ անդամութիւնը իսկ անդամութիւնը մէջ կարծիքը մոլորեցնէ: Հայ Դատի պահանջատիրական պայաքարի ամենաբրուն տարիներուն, Սփիւրքի մէջ հայ քաղաքական մտածողութեան համար կասկած չկար, որ Ցեղասպանութիւնը փանթրքական ծրագրի իրականացման նպատակով կազմակերպուած էր: Այդ մասին կասկած չունէին նաեւ Խորհրդային Հայաստանի պատմաբանները, որոնք 1965-էն ետք նախաձեռնեցին Ցեղասպանութեան մասին արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններու Հրատարակման: Երբ արցախեան շարժումը ծայր առաւ եւ պատահեցաւ Սուլմակայիթը, երբ պատերազմի ընթացքին բացայացած թրքական օժանդակութիւնը Ատրպէջանանին, կը թուէր թէ հայ քաղաքական մտածողութեան տրամաբանութիւնը իսկ անդամութիւնը կ'արդարացուէր, ինչ որ նաեւ կ'ենթադրէր, կամ միամտաբար այլպէս կը կարծուէր, թէ Հայաստանի անկախ պետականութիւնը այդ տրամաբանութիւնը, իմա՞ փաթրքականութեան վանագը հայ ժողովուրդի գոյութեան, պիտի ներառէր իր արտաքին ուազմավարութեան ճշգումին մէջ: Այդպէս չեղաւ: Հայաստանի նոր իշխանախաւուր իր լիսպերալ համոզումներով եւ «Երրորդ ուժի բացառման» տեսութիւններով պետական մտածողութիւնը հակադրեց Հայ Դատի պահանջատիրութեան: 1998-ի իշխանախուսութիւնն ետք, այս հակադրութիւնը դադրեցաւ պետական քաղաքականութեան ինքնութեան որոշչի համարուելէ, բայց եւ այնպէս պահանջատիրութիւնը երբեք չընանձեւուցաւ որպէս ուազմավարական ուղղուածութիւն: Փրոթոքուներու վրայ դրուած դրաւը ինքնին այս մէկը կը փաստէ:

Այսօր Ցեղասպանութեան միտողականութեան յարձակողական հանգրուանը թուրք-ազգերիական համագործակցութեան ընդմէջն երեւան կը հանէ հին փանթուրքիզմի - եւ չմոռնանք որ այն Պաքուէն ծնունդ առաւ եւ Օսմաննեան Կայսրութիւնն ներթափանցեց - նորագոյն երեսը, նոյնքան վայրագ ու հայատեաց, որքան անցեալին:

Անոր դիմագրաւման մարտահրաւէրին դէմ կը գտնուինք Ցեղասպանութեան հարիւրամեական հազիւ երեք տարի առաջ առաջ արդարաւուէրը ոչ աւելի, ոչ պակաս քան հայութիւնը արդարաւորման գործընթացի մէջ թուրքի իր հանգամանքին զրկել ու ցեղասպան ժողովուրդի պատկերով համաշխարհային հանրային կարծիքին ներկայացնելու փանթրքական նորագոյն սաղբանքն է, որ կը կոչուի Խորհրդական դաշտավայրի կերպով բազմաթիւ մեկնաբանութիւններու առիթ:

Խճլոնքի եկեղեցական համալիրը. Երէկ էւ պաօք:

ՀԱՅԵԱՅՔ ՏԻԱՐՊԵՔԻՐԻՑ՝ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ

Օհան Սասունեանի ստորեւ ներկայացուած յօդուածը կը ներկայացնէ Տիարպեքիրի մէջ կրօնափոխ դարձած հայ ընտանիքի մը պատմութիւնը: Նշենք, որ յօդուածը բացառապէս հիմնուած է տեղւոյն վրայ կատարուած հետազոտական աշխատանիքի եւ անձնական տպաւորութիւններու վրայ:

ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Տիարպեքիրը (Ամեդ կամ Ամիդա) գտնւում է Թուրքիայի հարաւ-արեւելեան մասում: Բնակչութիւնը, որի մէծ մասը քիւրա է, կազմում է 1.5 միլիոն մարդ:

Մինչեւ 1915թ. քաղաքում կար մեծ հայկական թագամաս՝ աշխոյժ շուկայով, որն այրուեց Հայոց եղեռնի նախօրէին: Քաղաքը յայտնի էր Ս. Կիրակոս եկեղեցու բարձր զանգակատնով, որը երեւում էր քաղաքի ցանկացած կտրից: Այսօր այդ զանգակատունն այլեւս գոյութիւն չունի, իսկ եկեղեցին փլատակ է:

Տիարպեքիրի հայերն իրենց անուանել են տիգրանակերտի՝ կապուած Տիգրանակերտ քաղաքի հետ, որը կառուցուել է Տիգրան Մեծ թագաւորի կողմից եւ ժամանակին եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը (1):

1915թ. Տիարպեքիրի հայերի մեծ մասը տեղահանուել եւ կոտորուել է Տէր-Զօրի ճանապարհին: Քիչերին է յաջողուել վրկուել եւ հասնել Սուլրիա կամ Լիբանան եւ նոր կեանք սկսել: Շատ հայ որեքրի որպէս ստրոկ կամ վաճառեցին արաբներին եւ քիւրտերին, կամ նրանց վրկեցին քիւրտ ընտանիքներ: Նրանց անուններն ու ինքնագիտակցութիւնը փոխուեցին, եւ նրանք դարձան սիւննի իսլամներ: Որոշ դէպքերում ամբողջ ընտանիքներ կրօնափոխ էին լինում եւ ծածուկ ապրում, որպէսզի խուսափեն կոտորածից եւ հալածանքերից:

ՄԱՐԻԱՄԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Այս ուսումնասիրութեան մէջ մէր ուշագրութիւնը կերպոնացնում ենք տիարպեքիրցի իսլամ հայ ընտանիքի արմատների վրայ:

Այս ընտանիքը Տիարպեքիրի մօտ գտնուող Սաթի գիւղից է: Սաթին հայկական գիւղ էր, որը ունէր գարոց եւ եկեղեցի: Ս. Մարիամ եկեղեցին վերափոխուել է Սաթի Զամը մզկիթի (1940-ական թուականներին): Հնատանիքի մեծ մօր անունը Մարիամ էր՝ ծնեալ 1901-ին, Սաթիում:

Մարիամը եղեռնի ժամանակ կորցրել էր ընտանիքը եւ նոյն գիւղում ապաստան գտնել բարեկամ քիւրտ ընտանիքում: Նա փոխեց անունը՝ գառնալով Սեկինչ եւ իսլամութիւնը ընդունեց: 13 տարեկանում նրան ստիպեցին ամուսնալ այդ ընտանիքի միակ որդի Շէյխմուսի հետ: Տարիների ընթացքում նրանք 7 երեխայ ունեցան, եւ քանի որ պատանի հասակում ամուսնութիւններն աւանդոյթ էին, իսկ երեխն նաեւ՝ պարտադրուած, այս 7 երեխան 90 տարուայ ընթացքում (5 սերունդ) 250 հոգինոց գերդաստան կազմեցին:

Հետաքրքիր է, որ Շէյխմուսի ընտանիքը նոյնպէս հայկական արմատներ ունէր: Նրա պապը 1860-ական թթ. Սասունից տեղափոխուել էր Տիարպեքիր եւ ընդունել իսլա-

մութիւնը, օսմանների հայածանքներից խուսափելու համար:

Ի տարբերութիւն Թուրքիայի շատ կրօնափոխ ընտանիքների, Շէյխմուսի նոր ընտանիքը (2-րդ, 3-րդ, 4-րդ եւ 5-րդ սերունդները) տեղեակ էին իրենց հայկական արմատների մասին: Նրանք իրենց Մարիամ տատիկից լսել էին նրա գիւղի եւ ընտանիքի մասին պատմութիւնները: Մարիամը շատ լաւ էր յիշում իր ընտանիքը եւ գպրոցը, կրտսեր եղբօրը՝ Ցարութիւնին, որը կորել էր 1915-ի Ապրիլին:

1940-50-ական թուականներին, գիւղի տնտեսական վատ վիճակի պատճառուով ընտանիքն աստիճանաբար տեղափոխում է Տիարպեքիր, բայց պահպանում կապը գիւղի հետ: Շատ տարիներ են անցնում, եւ չնայած ընտանիքն ապրում էր քրտերի մէջ, միեւնոյն է, օտար էր համարում:

Հետաքրքրական է, որ քիւրտ հարեւանները նրանց անցեալի (եւ հայերի) մասին գիւղին աւելին, քան իրենք, բայց մեղքի գգացումը թոյլ չէր տալիս նրանց ազատ խօսել: Տարեց քիւրտերը գիւղին, որ իրենց ծնողներն էլ են մասնակցի Հայոց ցեղասպանութեանը եւ որոշ չափով էլ իրենք են պատասխանատու այն ամէնի համար, ինչ պատահեց նրանց հետ, ովքեր կրօնափոխ եղան:

ՀՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱՌՈՒՑՑՈՒԱԾՔԸ

Հնտանիքի տարեց անդամները կրօնասէր մարդիկ էին: Օրական 5 անգամ աղօթելը եւ Ռամատանին պահը պահելը սուրբ պարտաւորութիւններ էին, որոնք պահպանում եւ յարգում էին (2): Մարիամի գուստը բերեց մէկն ամուսնու հետ նոյնիսկ հած էր (3) կատարել Մեքքա: Նա հածիի (մարդ, որը հած է կատարել) համբաւ էր վայելում իր ընտանիքի եւ ընկերների կողմից:

Կանանց գերը հետաքրքիր էր ընտանիքում: Հնտանիքի գլուխը սովորաբար ամենատարեց տղամարդն է, բայց Մեհմետի (Շէյխմուսի զաւակի) մահից յետոյ նրա կինը՝ Պատրիէն (68 տարեկան), դարձաւ ընտանիքի ղեկավարը: Չնայած Պատրիէն այս ընտանիքի անդամ չէր, բայց յարգուած կին էր (4):

Իսկամ ընտանիքներում (յատկապէս Միջն Արեւելքում եւ Թուրքիայում) կանայք են պատասխանատու երեխաների գաստիարակութեան, ընտանիքի եւ տան հոգսերը հոգալու համար, բայց նրանք երբեւից որոշումներ ընդունելու իրաւունք չեն ունեցել: Տղամարդն է ընտանիքի ղլուխը, եւ նրա մահից յետոյ որդին կամ եղբայրն է ստանձնում կնոջ, աղջկայ կամ նոյնիսկ մօր խնամքը:

Պատրիէն ծագում էր մի ընտանիքից, որի արմատներն անյայտ են: Երբ նրան հարցնում էին իր անցեալի մասին, նա ասում էր, որ հօր անունը Հայկ էր՝ իր շրջապատի համար բաւական անսովոր, բայց, ամէն դէպքում, մաքուր հայկական անուն:

Շէյխմուսի գուստը բերեց մէկը՝ Մելիքէն, ամուսնացաւ մի որբի հետ, որի անունը Ահմէտ էր, որն այժմ 67 տարեկան է եւ մասամբ կորցրել է յիշութիւնը: Միայն յիշում է, որ իր ընտանիքն ապրում էր Վանի մօտ գտնուող գիւղերից մէկում, իսկ հօր մականունը Զանֆիդա էր, որը զոհուել է պատերազմի ժամանակ: Այդ տարեց մարդը չէր յիշում իրենց

գիւղի անունը, եւ թէ ինչ էր նշանակում այդ մականունը: Զանֆիտան նոյնպէս շատ անսովոր անուն է այս շրջապատի համար: Այսպէս էին հայերն անուանում այն ազատամարտիկներին (Փիտայիներին), որոնք պաշտպանում էին իրենց գիւղերն օսմանեան բանակից եւ քիւրտ զինյալներից (մինչեւ 1915):

Ընտանիքում խրախուսում էր երիտասարդ ամուսնութիւնն ու բազմազաւակութիւնը: Ամէն զոյտ ունէր 4-7 երեխայ, իսկ 65 տարեկան Հաֆիզէն նոյնիսկ ընտանեկան մրցանիշ էր սահմանել՝ ունենալով 9 երեխայ: Արեւելքում մեծ պատիւ է, երբ տատիկը խնամում է թոռան թոռանը, պատիւ, որին արժանացել էր Մարփամը մինչեւ իր մահը 1985թ., եւ պատիւ, որին յոյս ունի արժանանալու Պատրիէն:

Ընտանիքում հիմնականում ամուսնանում են կամ իրենց զարմիկների, կամ էլ իրենց պէս կրօնափոխների հետ: Երբ նրանց հարցնում էին պատճառուների մասին, նրանք պատասխանում էին. «որպէսզի արիւնը մաքուր պահենք»: Տիարպերիր լքած եւ Սթամպուլ կամ Գերմանիա տեղափոխուածների մէջ խառն ամուսնութիւնները քիւրտերի, թուրքերի կամ գերմանացիների հետ աւելի շատ են: Քանի որ կտրուել են իրենց շրջապատից, ազգային պատկանելութեան գիտակցութիւնը թուլացել է, բայց, միեւնոյն է, նրանք կապուած են իրենց ընտանիքի, գիւղի եւ աւանդոյթների հետ:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՍԵՐՈՒՆԴ

Ընտանիքի երիտասարդ անդամների մեծ մասն իրեն քիւրտ է համարում, բայց երբ նրանց հարցնում են, թէ որ աշխեթին (5) են պատկանում, դժուարանում են պատասխանել:

Ընտանիքի երիտասարդ անդամներից մէկը՝ Ալին, քրտական շարժման մասնակիցներից էր եւ Ապտուա Օճալանի երկրպագուներից: Սա ենիշեհիր՝ Տիարպերիր շրջաններից մէկի (որը յայտնի է քրտական շարժմանը նույիրուածութեամբ) դպրոցական միջավայրի ազդեցութիւնն էր: Նրա ընկերները գիտէին, որ Ալին տարբերում է իրենցից:

Երիտասարդ սերունդը նաեւ լաւ կրթութիւն է ստացել: Մահմուտն (29 տարեկան) աւարտել է Տիջլէի համալսարանի ճարտարագիտական բաժանմունքը, իսկ նրա զարմիկը՝ Ֆէյջը (25 տարեկան), իրաւաբան էր եւ ձախակողմեան խմբակի անդամ: Միւս զարմիկը՝ Ֆէյջոն (36 տարեկան), յայտնի բժիշկ էր Տիջլէի հիւանդանոցում:

Նրանք մեծ մասամբ ազատամիտ են: Ոգելից խմիչքները տանն արգելուած էին, բայց նրանք սովորաբար իրենց ընկերների հետ ժամանակ էին անցկացնում սրճարաններում եւ ճաշարաններում: Ոմանք խմում են հասարակական վայրերում, ոմանք էլ նախընտրում են խմել փակ գրների ետեւում, իրենց մտերիմ ընկերների հետ:

Ընտանիքի երիտասարդ անդամներն զգում են, որ տարբերում են իրենց քիւրտ հարեւաններից, բայց քաղաքական եւ տնտեսական դժուարութիւնները միաւորում են նրանց անարդարութեան դէմ: Նրանք բոլորը չեն, որ սատարում են Գանտիլի լեռներում (6) գտնուող քիւրտ զինեալներին, բայց այլ լուծում չեն տեսնում, քանի դեռ կառավարութիւնը շարունակում է հակաքրտական քաղաքական գործութեան իրականացնել:

Ընտանիքի երիտասարդ անդամներից մէկը՝ Մահմուտը (27 տարեկան), մի քանի ընկերների հրաւիրել էր բացցոթեայ սրճարան քաղաքի դարպաներից մէկի մօտ: Առօրեայ կեանքի եւ քաղաքական հարցերի քննարկման ժամանակ խօսք գնաց աշխեթների մասին: Զնայած նրանք բոլորն էլ իրենց քիւրտ էին համարում, բայց ոչ ոք չկարողացաւ նշել իր աշխեթը: Միայն Ատնանը կարողացաւ յստակ ասել, որ իր

Տիարպերիրցի քրտուիի

ընտանիքը մի ժամանակ հայ էր, եւ իրենք կրօնափոխ էին եղել պատերազմի ժամանակ: Մահմուտը զարմացաւ, որ իր վաղեմի ընկեր Ատնանը հայկական ծագում ունէր: Մէկ ժամ տեսած քննարկութիւնը յետոյ տասը տարուայ ընկերները պարզեցին, որ բոլորն էլ «բացեր» ունեն անցեալում:

Ակնյայտ է, որ նրանք բոլորն էլ անյայտ ծագում ունին: Տարօրինակ է, բայց նրանք իրենց աւելի ազատ էին զգում միմեանց հետ ժամանակ անցկացնելուց:

ՇՐՋԱՊԱՏԾԼ

Տիարպերիր երիտասարդութիւնը գրեթէ նոյն վերաբերունքն ունէր կերպունական իշխանութիւնների հանդէպ: Կառավարութիւնը, քաղաքական պատճառուներից ելնելով, տասնամեանկներ շարունակ թոյլ չէր տալիս, որ այդ շրջանների քաղաքների եւ գիւղերի մեծ մասը զարգանայ: Կրթութեան մակարդակը շատ աւելի ցած էր, քան Սթամպուլում կամ Անդարայում, աշխատատեղերը քիչ էին: Մինչեւ երիտասարդների համար միակ ելքը Սթամպուլ տեղափոխուելն էր, որը գերբնակեցուած քաղաք է՝ 15 միլիոն բնակչութեամբ, որի 5 միլիոնը քիւրտեր են:

Այս ամէնի հետեւանքն այն է, որ երիտասարդների շրջանում իշխում են հակակառավարական տրամադրութիւնները: Ժամանակ առ ժամանակ Տիարպերիրը դառնում է քրտամէս կուսակցութիւնների եւ ոստիկանութեան կամ բանակի հետ բախումների թատերաբեկմ: Քաղաքում բազմաթիւ զօրանոցներ եւ ոստիկանակէտեր կան: Այս ամէնը խոր հետք է թողնում քաղաքի երիտասարդութեան վրայ:

Երբ տեղացիներին հարցնում են հայերի մասին, կցկուուր պատասխաններ են հնչում: Դպրոցներում դասաւանդում են «այսպէս կոչուած Հայոց ցեղասպանութեան» վերաբերեալ պաշտօնական տարբերակը, որը հերքում է

զանգուածային սպանութիւնները եւ մեղադրում հայերին ռուսերի հետ Օսմանեան կայսրութեան դէմ ուղղուած համագործակցութեան եւ միլիոնաւոր անմեղ իսլամների սպանութիւնների մէջ: Բայց ոչինչ չի ասւում այն մասին, թէ որտեղ են այժմ այդ հայերը:

Մղկիթներում բոլոր իմամները նշանակուում են իշխանութիւնների կողմից: Իրենց ուրբաթօրեայ քարոզներում նրանք երբեմն հայերին, յոյներին եւ հրեաներին անուանում են անհաւատ եւ Աստծոյ թշնամիներ: Իմամները անհաւատներին ներկայացնում են որպէս մարդիկ, որոնք հեռու են Մուհամէտից (7), սրբավիղծ են (8) եւ մեղքեր են գործում օղի վաճառելով եւ խմելով (9):

Շատերը Տիարպեքիրում Հայաստանը համարում են անհաւատների երկիր, որտեղ մարդիկ փողոցներում խմում են, իսկ աղջիկները բաց հագուստներ են հագնում, միտք, որ շատ հրապուրիչ է երիտասարդների համար, բայց իսստ բացասական է ընկալուում տարեց սերնդի կողմից:

Նման շրջապատում կրօնափոխ հայերի ծածուկ կեանքը հասկանալի է գառնում: Նրանք նախընտրում են համեստ կեանք վարել եւ չյիշել վատ յիշողութիւններով լի անցեալը: Շատ դէպքերում նրանք աւելի կրօնապաշտ են, քան իսկական իսլամները՝ ապացուցելու համար իրենց հաւատարմութիւնն այս շրջապատին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Մարիամի ընտանիքն այսօր էլ ապրում է Տիարպեքիրում: Նրանք իրենց ոչ թէ հայ են համարում, այլ հայկական ծագում ունեցող իսլամ քիւրտեր: Նրանք շատ մօտ են քիւրտերին, բայց աւելի քան 90 տարուան համատեղ կեանքը չի կարողացել ուժացնել նրանց: Նրանք Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքացիներ են, բայց չեն կարող իրենց գասել Թուրքիայում բնակուող 40 էթնիկ խմբերից որեւէ մէկին: Ամենահեշտ տարբերակն է ասել՝ «Ես քիւրտ եմ» կամ «Ես իսլամ եմ»:

Այսպիսի ընտանիքներն ու համայնքները, որոնք ապրում են Թուրքիայում, խաւարի մէջ, նման են մեծ հին մասնի, որի պարունակութիւնն անյայտ է, «մառանի», որն, անկասկած, պահանջում է աւելի խոր ուսումնասիրութիւն եւ բացատրութիւն: Մինչդեռ շատ հետազոտողներ այս ամէնին «Նեղ պատուհաններից» են նայել, այնինչ ոմանց եղակի հնարաւորութիւն էր ընձեռուել հենց ներսից հետազոտելու այս ամէնը, ինչն էլ հնարաւոր գարձեց սոյն աշխատանքը:

Մարիամի ընտանիքը, կրօնափոխ շատ այլ ընտանիքների հետ միասին, չի կարելի հայկական անուանել, բայց չի կարելի նաև անտեսել, քանի որ այդ իրենց ընտրութիւնը չէր՝ դառնալ այն, ինչ կան այսօր:

Օհան Սասունեան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Հին Տիգրանակերտը գտնեւում է Սիլվան բաղադի մօտակայքում՝ Տիարպեքիրից 15 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ: Այստեղ առ այսօր կարող ենք տեսնել ին բաղադի պարսպները:

2.- Ռամատանը բոլոր իսլամների սրբազն ամիսն է: 30 օր տեսող պահելի եւ աղօթների շրջան է, որից յետոյ 3 օր տօն է (Eid el Fit): Պահելի պահելի եւ աղօթելի բոլոր իսլամների կրօնան պարտադրութիւնն է:

3.- Մեբբան գտնեւում է Սէուտական Արաբիայում եւ համարում է բոլոր իսլամների սուրբ քաղաքը: Իսլամների համար մեծ պատի է կեանենում գոնե մէկ անգամ համ կատարելը:

Տիարպեքիր

4.- Հարսը (բուրքերէն՝ gelin) ընտանիքում օտար է համարում, քանի որ եկել է ուրիշ ընտանիքից:

5.- Աշխատելու արաբերէն բառ է եւ նշանակում է ցեղ: Մինչեւ 1915թ. ֆիւրտերն իրենց ծագման մասին խօսելիս նշում էին իրենց աշխատելու քաղաքները (ցեղերը), մինչդեռ հայերը նշում էին քաղաքները, որտեղից ծագել են: Մինչ օրս ֆիւրտերն իրենց ինքնուրեան մասին խօսելիս նշում են իրենց աշխատելու քաղաքները, որոնք սփուրած են Թուրքիայով, Սուրբիայով, Իրաքով եւ Իրանով մէկ, իսկ Սփիտիքի հայերը՝ իրենց քաղաքները (մշեցի, վանեցի, տիգրանակերտի, սասունցի, ատանացի...):

6.- Գանախիլի լեռները գտնեւում են Իրաքի եւ Թուրքիայի սահմանին եւ Քիւրտախանի բանուորական կուսակցութեան գինեալների (որոնք 80-ական բոււկանեներից մարտնչում են քրիստոնեականի կեդրոնատեղիներից է:)

7.- Մուհամէտ մարգարէն իսլամութեան հիմնադիրն է:

8.- Իսլամական կրօնենում, երեխաները պէտք է թլփատուեն փոքր հասակում: Սա առողջութիւն եւ մաքրութիւն է խորհրդանշում: Այնպէս որ, մահմետականի համար չըլփատուած մարդն անմաքուր եւ ապառող է:

9.- Ոգելից խմբչներ օգտագործելու իսլամութեան մէջ արգելուած է, դա համարում է մեծ մեղք:

Հայ Դատի օրինական հիմունքներ՝ ակնարկ մը

Այս գրութիւնը տարրական եւ ոչ-լրացուցիչ ներկայացում մըն է Հայ Դատի օրինական եզրին, որ կը միտի խոկումի կամ վերլուծման բազմաթիւ ուղիներ առաջարկելու: Ընթերցողը հրաւիրուած է իր կողմէ յաւելեալ պրատումներով, մտածումով եւ քննարկումներով ամբողջացնելու ու աւելի հեռու տանելու այստեղ պարզուած հիմնական էլեմենտն որեւէ մէկը, կամ անոնց կողքին ուսումնասիրելու այլ ուղիներ, հնարաւորութիւններ ու միջոցներ:

Արդի ու քաղաքակիրթ աշխարհը կազմող բոլոր երկիրներու օրինական համակարգերը կը սերին էական երկու ակունքներէ՝ Եւրոպայի կորիգէն, եւ յատկապէս ֆրանսական յեղափոխութեամբ բխող Լատինական Օրէնքը, եւ Բրիտանական Աւանդութեամբ՝ Հասարակաց Օրէնքը:

Օրէնքի այդ երկու աղբիւրներու միջեւ հիմնական տարբերութիւնը այն է թէ - նշումի կարգով - առաջինը կը սահմանուի տեսական գետնի վրայ եւ օրէնսդիր իշխանութեան կողմէ, մինչ երկրորդը՝ կ'արտադրուի չօշափելի իրականութեան առնչուող դատական գործնթացի ընդմէջն:

Լատինական Օրէնքը արտացոլացումն է ընկերութեան կանոնաւորման տեսլականի մը, իմաստասիրական յղացքի մը, եւ նախ ու սկզբնապէս կը բանաձեւուի Օրէնսդիրքի մէջ, ապա կիրարկուելու համար դատարաններու կողմէ: Հասարակաց Օրէնքը ի սկզբանէ կը յօրինուի Դատարանին կողմէ, իսկական դէպքի մը դատական քննարկման առիթով, եւ հետագային կրնայ տեղ գտնել օրէնսդիրքի մէջ:

Արդի Օրէնքի այդ նախնական երկու ակունքները իրենց կարգին կը ճիւղաւորուին, երկուքն ալ եւ ամէն մէկը իր ճամբով, առաջին հերթին, երկու ընդհանուր եւ հիմնական հիմունքներու՝ Քաղաքացիական Օրէնք եւ Քրէական Օրէնք: Մնացեալ բոլոր օրէնքները հիմուած են ասոնց վրայ, այլազան ու մասնայատուկ նիւթերով:

Վերեւ պարզուած՝ Օրէնքի սկզբնական ակունքներէն սերած երկու էական հիմունքներուն կը վերաբերի այս գրութեան նիւթի վերլուծումն ու քննարկումը: Այս տարրական աշխատանքը կատարելէ հետք է, որ կարելի է որոնել - կամ ի հարկին՝ նոյնիսկ տակաւին, յարմար հանգրուանին, յատկապէս բանաձեւել - այն մասնայատուկ օրէնսդիրութիւնը զորս հարկաւոր կրնայ ըլլալ որպէսզի, օրինապէս, ամբողջական Արդարութիւն կատարուի Հայոց Յեղասպանութեան նկատմամբ:

* * *

Հստ Օրէնքի, ըստ օրինական ամէնահիմնական ըմբունողութեան, ոճիր առանց հետեւանքի գոյութիւն չունի, չի կրնար ունենալ:

Քրէական Օրէնքը կը կիրարկուի հետեւեալ քաղաքրիչներով ու հանգրուանային գործիք հաստատում, ամբաստանեալի դատապարտութիւն, դատավճիրու: Հարկաւոր է ընդգծել, թէ դատապարտումն ու դատավճիրը երկու տարբեր ու յաջորդական հանգրուաններ են: Անոնք յաճախ կը հաստատուին նոյնիսկ ժամանակադրական հեռաւորութեամբ, եւ իւրաքանչիւրը դատական անջատ ու յատուկ ունկնդրութեամբ: Քրէական յանցանքի հաստատման վերաբերող նկատողութիւնները եւ ապա վճիրի սահմանման ազդակները:

անպայման նոյները չեն: Եթէ ոչ, դատավճիրի տնօրինման համար հարկ չէր ըլլար դատաւորի կամ դատարանի, եւ ամբաստանեալի դատապարտումը, որպէս յանցաւոր, մէքենաբար կը յանգէր վճիրի սահմանումին, եւ գործիք մը կը բաւէր կատարելու համար այդ: Կրնայ պատահի որ Օրէնսդիրքը կամ Դատական Նախընթացները որոշ պայմաններու գոյացմամբ նուազագոյն դատավճիր նախատեսեն տուեալ ոճիրիք մը համար, սակայն նոյնիսկ այդ պարագային, եթէ դատարանը չի կրնար վճիրէն ասդին արտայայտուիլ, կրնայ սակայն անկէ անդին որդուում արձակել, ըստ կացութեան իւրայատկութիւններուն:

Քրէական դատավճիրը կը բովանդակէ երկու հիմանական բաղադրիչներ՝ պատիթ եւ հատուցում:

Պատիթը իր կարգին կը ներառէ երկու երեսներ՝ արդարութիւնը (զորս հանրութիւնը յաճախ կը շփոթէ վրէմի հետ, մինչ այդ յդացքը խորթ է քաղաքակիրթ աշխարհի արդի Օրէնքի մէջ) եւ տարհամոզանք:

Արդարութիւնը կը միտի Ընկերութեան դատապարտումը արտայայտելու դատապարտուած ոճրագործին դէմ, եւ սոյն Ընկերութեան եւ անոր օրինական համակարգի կարեկցութիւնն ու զօրակցութիւնը յայտնաբերելու գոհ կողմի նկատմամբ: Իսկ տարհամոզանքի չափանիչի կը վերաբերի պատիթի չափին ու տարողութեան, նպատակ ունենալով կանխել նմանօրինակ ոճիրներու կրկնութիւնը:

Պատիթի չափին կամ սատիճանին կապակցութեամբ, նկատելի տուեալներ են ոճիրի ծանրութիւնը, ոճիրի գործադրութեան պարագաները, եւ ոճիրի գործադրումէն անմիջապէս ետք ու մինչեւ դատավարութիւնը - նեղառեալ -՝ ոճրագործի հոգեկիճակն, վերաբերմունքն ու կեցուածքը:

Իսկ պատիթին առողջեր, որպէս ոչ թէ այլընտրանք այլ յաւելեալ եւ կուտակելի հետեւանք, քրէական ոճիրը օրինապէս կը յանգի դատապարտուած ոճրագործին կողմէ իր գործած ոճրային արաբքի նկատմամբ հատուցման պարտաւորութեան:

Քրէական Օրէնքի հիման վրայ հատուցումը կը միտի սրբագրելու եւ յեղաշրջելու ոճիրի հետեւանքները, որքան որ առարկայականորէն կարելի ըլլայ այդ: Ուրիշ հատուցում չկայ, օրինական այս ենթաբաժանումին մէջ:

Սրբագրելի հետեւանքներու նկատմամբ դրամական հատուցումը կը վերաբերի Քաղաքացիական Օրէնքի: Իսկ քրէական մակարդակի վրայ դրամական դատավճիրը, ըստ սահմանումի, կը հանդիսանայ պատիթ, տուգանք, վճարելի - Պետութեան ճամբով - , Ընկերութեան, եւ ոչ թէ զոհին: (Կարդ մը երկիրներու մէջ, քրէական գործընթացը կը նախատեսէ նաեւ որոշ չափով պետական հատուցման ծրագիր տրամադրուած զոհին, սակայն հազուածէպ եւ սահմանափակ հնարաւորութիւն մըն է այդ:

Քաղաքացիական Օրէնքը կը կիրարկուի հետեւեալ հիմնական բաղադրիչներով ու հանդրուանային գործընթացով, ոչ-քրէական յանցանքի կամ սխալի մը հաստատում, անոր հեղինակի կամ պատասխանատուի ինքնութեան ճշգում, անոր ու անոր հետեւանքներուն միջեւ պատճառային կափի հաստատում, այդ հետեւանքներուն արժեւորում եւ հատուցման դատապարտութիւն:

Քաղաքացիական Օրէնքի համեմատ դատուող վնասաբեր արաբքի մը օրինական յանցումը կը միտի հիմնական-

րէն դարմանելու խնդրոյ առարկայ վնասը: Առաւել, այն վնասներուն համար զորս առարկայականօրէն անկարելի է յեղաշրջել, հատուցումը կը ստանայ վնասուած կողմին նկատմամբ դրամական վճարումի ձեւ: Այստեղ, առաջին գրթին, չկայ ուրեմն պատժական ազգակը: Սակայն ծայրադոյն պարագաներու, երբ որ գործուած արարքը թէեւ քրէական չէ, բայց այսուհանդերձ կը նեռարէ անսովոր երեւոյթներ - օրինակի համար՝ կոստիտ անհոգութիւն կամ վնաս գործելու կամք եւ միտում -, հատուցումը չի սահմանափակուիր վնասի սրբագրութեամբ միայն, այլ անոր կ'աւելնայ յաւելեալ բաժին մը, պատիմի եւ օրինակելիութեան հիմքունքներով: Այստեղ եւս, ինչպէս Քրէական Օրէնքի պարագային, նկատի կ'առնուին արդարութեան եւ տարհամոզանքի չափանիշները:

* * *

Վերեւ պարզուած օրինական սկզբունքները, գործնականօրէն ու այժմէականօրէն, կը վերաբերին, իրօք, պետութիւններու ներքին համակարգին: Սակայն այդ պարագային իսկ, անոնք միայն անհատներու նկատմամբ չէ որ կերպարկուին: Հաստատուած Օրէնսդրութեամբ, անոնք ի գորու են նաեւ դատելու համար բազմատեսակ ընկերակցութիւններ, խմբաւորումներ, օրինապէս հաւաքական ինքնութեան տէր զանազան ու այլազան էութիւններ: Աւելին, երկիրներու ներքին դրութեամբ, օրինական նոյն կարգերուն եւ սկզբունքներուն ենթարկուած են նաեւ պաշտօնական կառոյցները, պետական իշխանութիւնները:

Արդարեւ, Հայ Դատի օրինական հիմունքները կը վերաբերին Միջազգային Օրէնքի: Ներկայ իրականութեան մէջ, նկատի ունենալով որ, գոնէ առաջին հերթին ու մակերեսաբար - որովհետեւ աւելի վար պիտի տեսնենք թէ խորքին մէջ, օրինական գետնի վրայ, ճիշդ չէ այս հաստատումը -, Յեղասպանութեան ուղղակի հեղինակները ոչ եւս են, խնդիրը կը վերաբերի պետութեան մը դէմ օրինական հետապնդումի:

Սակայն Միջազգային Օրէնքը, խնդրոյ առարկայ նիւթին մէջ, ընդհանուր տեսութեան եւ էական հիմունքներու մակարդակի վրայ, տարբեր չէ վերեւ ներկայացուած եւ տարրալուծուած օրինական էական գրոյթէն: Իսկ Միջազգային Օրէնքի տառացի Օրէնսդրութիւնը լրացուցիչ կերպով չէ գոյացած երբեք: Ան կը հաստատուի պարագայ առ պարագայ, տնօրինելու համար Միջազգային Կարգն ու Կանոնը, եւ մինչեւ օրս աշխարհի վիճակը լաւագոյն ապացոյցն է թէ Միջազգային Օրէնքը տակակին շատ հեռու է լիովին ու բաւարար կերպով բանաձեւուած, խմբագրուած ըլլալէ:

Կարելի էր անշուշտ այս գրութեան նիւթը գետեղել նաև Միջազգային Օրէնքի արդէն իսկ բանաձեւուած օրէնսդրութեան հիման վրայ, կամ օրինական բնոյթ կրող միջազգային զանազան վաւերաթուղթերու համեմատ: Այդ գործը կը կատարեն ուրիշներ, որոնցմէ ոմանք լաւագէս, մինչ այս գրութիւնը կը միտի քննարկել շատ աւելի նախնական, ակոնքային մակարդակի մը վրայ:

* * *

Այս ամէնուն լոյսին տակ, այժմ պարզաբանենք ու վերլուծնք Հայոց Յեղասպանութեան նիւթը, վերեւ ներկայացուած Օրէնքի Տեսութեան էական ու տարրական հիմունքներուն համեմատ:

* * *

Քրէական Օրէնքի հիման վրայ խնդրոյ առարկայ ոճիրը, իսկ Քաղաքացիական Օրէնքով, յանցանքը կամ սխալը,

Օսմանեան պետութեան եւ Երիտասարդ թուրքերու վարչակարգին կողմէ հայութեան դէմ գործադրած քանդումի, տառապանքի, սպանդի եւ գոյազրկման արարքներն են, նախնական - նուազագոյն - հանգրուանին՝ 1895 թուականէնէն 1923 բոլորուող ժամանակամիջոցին, Արևմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Կովկասի մէջ: Ոճիր/յանցանքի յաջորդող հանգրուանը կը հասնի մինչեւ այսօր:

Քրէական գետնի վրայ, որպէս նախնական դիտողութիւն, դատական գործընթացը առաջին հայեացքով անհնար կը թուի ըլլալ, նկատի ունենալով որ դէպքերու ուղղակի գերակատարները ողջ չեն:

Սակայն նիւթի վերլուծման այն նախապատրաստական հանգրուանին իսկ, հարկաւոր է նշել, թէ 1919-ին, Թուրքիոյ զինուորական դատարանի կողմէ, դատապարտուած են 1915-ի դէպքերու հեղինակները:

«Եղասպանութեան» բառացի յորջումի բացակայութեամբ հանդերձ, (այդ բառը գոյութիւն չունէր տակավախ տուեալ թուականին), այդ դատական դատապարտումը ինքին կրնայ այսօր ընթացք տալ թուրքիոյ կողմէ հատուցման պարտաւորութեան, որպէս Քրէական պատիմի: Լիովին նոյնանման է պարագան, որպէս ցայտուն օրինակ, Հրեաներու Յեղասպանութեան վերաբերող Նիւրենպէրկի դատարանը, որ նոյնպէս զինուորական բնոյթի դատական մարմին էր, որու աշխատանքներու ժամանակ նոյնպէս տակաւին չէր ստեղծուած «Եղասպանութիւն» բառը, եւ որու եզրակացութիւններու հիման վրայ, դատապարտեալներու պատիմէին անդին, Գերմանիոյ վիճակուեցաւ հատուցման ամբողջական պարտաւորութիւն:

Իսկ ամէն պարագայի եւ ընդհանուր ըմբռնողութեամբ, թէ Յեղասպանութիւն բառը ստեղծուած է հետագային, այդ ոչինչ կը փոխէ նիւթի օրինական հիմանակն տարողութիւննէն: Ոճիրի անունը չէ որ կը ճշգէ անոր առնչուող օրինական նկատողութիւնները, այլ ոճիրի սահմանումը, նկարագրութիւնը: Այս իմաստով, օրինական գետնի վրայ, իրօք անհասկանի է թուրքիոյ կողմէ հրճուանքի քաղաքական ինքնաշնորհաւորանքները, ամէն անգամ, որ միջազգային համայնքի այս կամ այն անդամը պաշտօնապէս կը հաստատէ յեղասպանութեան արարքի բոլոր ստորոգելինները, զլանալով միայն գործածելէ յեղասպանութիւնը բառը: Օրինական տեսանկիւնէն, ոճիր/յանցանքի եւ հետեւաբար պատիմի ու հատուցման հաստատուաներու հիման վրայ, այդ քաղաքականօրէն ամօթիսած յայտարարութիւններու արժէքն ու ազգեցութիւնը, լրացուցիչ կերպով, լիովին համազօր են յեղասպանութիւն բառը արտասանելու:

Քաղաքացիական Օրէնքի համեմատ, ներկայ թուրքիոյ ոճիրը չէ արդէն նիւթի առարկան, այլ անոր պատասխանատութիւնը: Այս գետնի վրայ, օրինապէս անհրաժեշտ չէ հաստատել ներկայ թուրքիոյ հեղինակային ուղղակի կապը գործուած ոչ-քրէական յանցանքին հետ:

Հայոց Յեղասպանութեան նկատմամբ թուրքիոյ հատուցման պարտաւորութիւնը, սոյն գրութեան մինչեւ այս կէտը, ըլլայ քրէական կամ քաղաքացիական օրէնքներու սկզբունքներով, կը հիմնուի պետական շարունակականութեան յղացքին վրայ:

Իրօք, ըստ որոշ յատկապէս մակերեսային եւ գիւրաբեկ տեսութեան մը, նոյնիսկ եթէ Յեղասպանութեան իրողութիւնը հաստատէ, ներկայ թուրքիան չի կը հեր հատուցման պարտաւորութիւն, որովհետեւ ան չէ գործադրողը խնդրոյ արարքներուն: Նոյն ոչ ուղղամիտ պատճառաբանութեամբ, յեղասպանութիւնը տեղի ունեցած ըլլայով Օսմանեան կայսրութեան վերաբերութեան գերակայական թուրքիոյ արարքներուն, իսկ այս գետնի վրայ իսկ անոր պատճառաբանութեամբ, յայտարարութիւնը ամօթիսած յայտարարութիւններու արժէքն ու ազգեցութիւնը, լրացուցիչ կերպով, լիովին համազօր են յեղասպանութիւն բառը արտասանելու:

պատասխանատուութիւնը վերագրել «արդի» Թուրքիոյ, որ տարբեր պետութիւն սեպուելու է:

Այս ժեթեւսողիկ մօտեցումը ինքնին չի կրնար դիմանալ լուրջ քննարկումի, ըստ Միջազգային Օրէնքին - զորսայս նիւթին մէջ եւս արտացոլացումն է Սեփհական Օրէնքի, ժառանգութեան հիմնական սկզբունքներու բացայայտ զուգահեռով, նուազ սակայն՝ ժառանգական կամաւոր մերժումի այլընտրանքը, որպէս պարտքերէ փախուստի միջոց - :

Արդարեւ, որքան որ ալ իրարու յաջորդեն պետութիւնը ղեկավարող բազմաթիւ կառավարութիւնները կամ վարչակարգեր, որքան որ ալ քաղաքական կամ նոյնիսկ սահմանային փոփոխութիւններ տեղի ունենան երկրի մը մէջ, տուեալ Պետութիւն մը ինքնին կը մնայ օրինապէս անփոփոխ, ու հետեւաբար օրինապէս հարկադրուած է ստանձնելու նախորդող բոլոր վարչակարգերու առկախ պարտաւորութիւնները, երկրի անցեալի բոլոր պարտքերը, պարտականութիւններն ու պատասխանատուութիւնները:

Յատկապէս Թուրքիոյ պարագային, հիմնականօրէն, հետեւեալ կէտերով կը պարզուի պետական շարունակականութեան անհերքելի հաստատումը, ու հետեւաբար, Թուրքիոյ ներկայ պետութեան խնդրոյ առարկայ ամբողջական պատասխանատուութիւնը՝

Օսմանեան կայսրութեան վերջին հանգրուանին կազմուած Միութիւն եւ Յառաջիմութիւն կուսակցութեան իշխանութիւնը, քաղաքական անցումային վարչակարգ մը կը հանդիսանայ Թուրքիոյ համար: Արդարեւ, «Երիտասարդ թուրքերու» ուղղակի նպատակը Սուլթանի անկումն էր, մինչ նոյն շարժումը Թուրքիան հասցուց Քեմալական վարչակարգին, որու զեկը առած է այսօրուան իսլամամէտ կառավարութիւնը :

Այս ձեւով, ոչ միայն «Երիտասարդ թուրքեր» երու կազմակերպութեամբ եւ ղեկավարորութեամբ գործուած բոլոր արարքներու պատասխանատուութիւնը կը փոխանցուի ներկայ Թուրքիոյ, այլ նաեւ անոնցմէ առաջ, համիտեան ժամանակ տեղի ունեցած եղեռնական դէպքերը նոյնպէս:

Արդարեւ, ճիշդ է, որ մինչեւ 1918 Իթթիհատականները փախուստ տուին, եւ ինչ-որ ազատական կարճատեւ իշխանութիւն մը հաստատուեցաւ Թուրքիոյ մէջ, որ մինչեւ իսկ զինուորական դատարաններ ստեղծեց դատելու համար Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին հայերու ֆիզիքական ոչնչացման պատասխանատուները:

Սակայն այս կարճ արարէն ետք, Մուսթաֆա Քեմալն էր, որ տիրացաւ Թուրքիոյ իշխանութեան: Անոր առաջին ու առաջնակում գործերէն մէկը եղաւ վերջ դնել յիշեալ դատական գործընթացին: Իսկ իր քաղաքական հետապայ ժառանգորդներն են, որ հետագային մեծաշուր կերպով Թուրքիա փոխադրեցին Հայոց Ցեղասպանութեան գլխաւոր հեղինակներու ածիւնները, անոնց համար այդտեղ փառապանծ դամբարաններ սարքերու համար:

1943-ին, Ասոլֆ Հիթլերը Մուսթաֆա Քեմալի քաղաքական անմիջական ժառանգորդ ինօնուին յանձնեց Թալամաթի աճիւնները: Հայոց Ցեղասպանութեան այն գլխաւոր կազմակերպիչ չքեղ ու մարմարակերտ դամբարանը, մինչեւ օրս, թուրքերու պաշտօնական հպարտութեան կոթող կը հանդիսանայ, իսթանպուլի մէջ: Իսկ Թուրքիոյ մայրաքաղաքի պողոտաներէն մէկը մինչեւ այսօր կը կրէ նոյնինքն Մէջմէտ Թալամաթի անունը :

Աւելի մօտ անցեալին, 1996-ին էր, երբ Ցեղասպանութեան 1915-ի հանգրուանին պատերազմի նախարար էնվերի աճիւնները կերպուական Ասիայէն մեծ շուրջով փոխադրուեցան Թուրքիա: Ի դէպ, ան թաղուած էր այդ հեռաւոր վայրը

որովհետեւ մինչեւ վերջին շունչը կը հետապնդէր փանթուրանկան ծրագիրներ:

Մուսթաֆա Քեմալ, ինք, Միութիւն եւ Յառաջիմութիւն կուսակցութեան մասին կը յայտարարէ: «բոլոր անոր անդամներն էինք»: Ցիշեալ թուականը նաեւ յատկանշական է, որովհետեւ ըստ բոլոր լուրջ ուսումնասիրութիւններուն, 1915-ին սկսած ցեղասպանութեան հատուածը ինքնին կը հասնի մինչեւ 1923 - անցնելով, ի դէպ, Հայատանի Առաջին Հանրապետութեան դէմ ներխուժման ու բոնագրաւման Քեմալական փորձերով, որոնք բացայատօրէն կ'առնչուին իթթիհատականներու վարչակարգի կազմակերպած ու սկսած հայութեան բնաջնջման միտող գործողութեան:

Քեմալական Թուրքիոյ մտաւորկան շրջանակներուն մէջ եւ պետական պատասխանատու դիրքերու վրայ, կը գտնենք այն անձերը որոնք մասնակցի էին Հայոց բնաջնջման գործին: Անոնցմէտ մի քանի հատը եթէ կախաղանի դատապարտուեցան Մուսթաֆա Քեմալին կողմէ 1926-ին, պատճառը միայն ներքաղաքական էր, որովհետեւ անոնք փորձած էին դաւագրել իր դէմ: Ուրիշներ արդէն սպանուած էին հայու ձեռքով:

Սակայն Մեծ եղենի ժամանակաշրջանին Օսմանեան պետութեան պաշտօնական կազմի անդամներ ու վարչական պատասխանատուներ, ինչպէս նաեւ Միութիւն եւ Յառաջիմութիւն կուսակցութեան նախակին բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, երեսփոխանի եւ նախարարի հանդամանքներու արժանացան, Թրքական Հանրապետութեան մէջ:

Այսպէս, Օսմանեան կայսրութեան մէջ Հայոց եւ այլոց բնաջնջումը ծրագրած եւ գործադրած, պետական «Յասոուկ Գործողութիւն» կոչուած կազմակերպութեան գլխաւոր անդամները - բացի անոնցմէտ, որոնք մահապատիժի ենթարկուեցան հայ գործիչներու ձեռքով կամ ներքին քաղաքական հաշիւններով մաքրագործուեցան յաջորդող վարչակարգին կողմէ - , բոլորը տեղ գտան ու բարձրաստիճան պաշտօներու տիրացան Մուսթաֆա Քեմալի իշխանութեան օրով:

Այս իրողութեան փաստացի - թէպէտ արդէն ակնյայտ - քննարկումը կատարուած է գրեթէ լրացուցիչ կերպով, եւ ցանկը իրօք երկար է այն «Յասոուկ Գործողութիւն» առաջին գիծի երեակատար «Երիտասարդ թուրքերուն», որոնք ուեւ երիտասարդութենէն շատոնց գուրս գալէ ետք, Քեմալի կողմէ արժանացան իբրեւ թէ «արդի Թուրքիոյ» պետութեան մէջ կարեւորագոյն դիրքերու:

Անոնցմէտ այստեղ գոնէ իշենք հետեւեալներ՝

Պիթիսիի, ապա Հայէպի գաւառապետ Մուսթաֆա Ապտիւհալիք Ռէնտա, Թալամաթի աներձագը եւ ներգին գործոց նախարարութեան խորհրդատու, յատկապէս Մշոյ դահճան, Մալթայի բանտէն գուրս կ'ելլէ 1921-ին, Քեմալականներու կողմէ նշանակուելու համար Գոնիայի գաւառապետ: Մուսթաֆա Քեմալի «նոր» Թուրքիոյ մէջ, ինօնուի կառավարութեան օրերուն, Մուսթաֆա Ապտիւհալիք Ռէնտա 1923-էն 1924 կը գառնայ պետական գանձի նախարար, ապա 1927-էն 1934՝ պաշտպանութեան եւ ծովագորքի նախարար, 1935-էն 1946՝ Թուրքիոյ Ազգային ժողովի նախագահ...:

Ահմետ Մոււամմէքր, 1913-1916 Սեբաստիոն գաւառապետ եւ այդ շրջանի հայութեան գլխաւոր դերակատար, նոյնպէս Քեմալականներու ջանքերով 1921-ին կ'ապատի Մալթայի բանտէն եւ կը նշանակուի Կեսարիոյ մարզպետ: 1923-ին, Մուսթաֆա Քեմալի «նոր» Թուրքիոյ մէջ, որու վարչապետ եւ այստա լուրջանի հայութեան գլխաւոր դերակատար, նոյնպէս Երտողանն է, վերադառնալով իր ակունքներուն, Ահմետ Մոււամմէքր գաւառապետ կը նշանակուի յիշեալ Սեպաստիոն իրողութեան գաւառապետ:

Բժ. Թահզին Խւգէր, 1908-ին Սալոնիքի գայմագամ, 1913-1918 յաջորդաբար Վանի, Էրզրումի, Դամասկոսի եւ Խզմիրի մարզպետ, Պէհաշտախն Շաքիրի հետ մասնակցից 1915 Փետրուարին Էրզրումի մէջ տեղի ունեցած այն ժողովն, ուր ծրագրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը, Օսմանեան վերջին խորհրդարանի անդամ: Բրիտանական ուժերու կողմէ ձերբակալուած 1920-ին, որպէս ջարդերու մասնակից: Ցետագայ գատավարութիւններու ընթացքին, ան կը մատնանչէ Պէհաշտախն Շաքիրը, որպէս գործադիր դեկավար «Յատուկ Կազմակերպութեան» եւ կը բացատրէ, թէ ինչ գաղտնի լեզուով Ցեղասպանութեան նիւթով կը հաղորդակցէր պատերազմի եւ ներքին գործոց նախարարութիւններուն հետ: 1935-ին կը վերագունայ իր ակունքներուն, դառնալով «արդի» Թուրքիոյ խորհրդարանի անդամ, որպէս Էրզրումի եւ հզմիրի երեսփոխան:

Սապիտ Սակիրով, 1914-1916 Խարբերդի գաւառապետ, բրիտանական խխանութեանց կողմէ կ'աքսորուի Մալթա, շուտով վերադառնալու համար, որպէսսի միանայ Քեմալական «նոր» Թուրքիոյ պետական կառոյցին, որպէս Երզնկայի եւ Էլազիրի (Խարբերդ) երեսփոխան:

Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան այն պատասխանատունները, որոնց յատուկ դերակատարութիւնը յայտնի է տեղահանութիւններու գործին մէջ, քաղաքական ու պետական առաջին գիծերու վրայ կը յայտնաբերուին Թուրքիոյ արդի հանրապետութեան մէջ: Անոնցմէ մէկը, Մաշճուտ Ճելալ Պայար, ցեղասպանութիւնը կազմակերպած ու գործադրած յիշեալ կուսակցութեան շրջանային դեկավար, մինչեւ իսկ կը գառնայ «արդի» Թուրքիոյ հանրապետութեան նախագահ, 1950-էն մինչեւ 1960: Ուրիշ մը, Միւլքրիւ Քայա, «Յատուկ Կազմակերպութեան» գործիչ, տեղահանութեան ընդհանուր տնօրին, կը գառնայ Մուսթաֆա Քեմալի Հանրապետական կուսակցութեան ընդհանուր քարտուղար, ապա, տասը տարի տեսողութեամբ, յետ-օսմանեան Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարար:

Ինչպէս կը տեսնենք, Օսմանեան Թուրքիոյ եւ «արդի» Թուրքիոյ միջեւ ոչ միայն պետական այլ գաղափարական շարունականութիւնը չի մատոնուիր միայն երկուքին դրօշակներու նոյնութեամբ - զորս սակայն յաւելեալ ու յատկապէս աչքառու փաստ մըն է այդ ուղղութեամբ:

Այստեղ նշենք նաեւ թէ, Օսմանեան պետութենէն Թուրքիոյ Հանրապետութիւնը շարունակութիւնը վերաբերող քաղաքական եւ օրինական վաւերաթուղթերուն մէջ, երկրորդը պաշտօնապէս ու բառացիօրէն կը ստանձնէ առաջինին պարտերն ու պարտաւորութիւնները:

Իսկ վերջին տասնամեակին ու ներկայ օրերուն, Թուրքիոյ հապարտութիւնը, Հայրենաբաղաջութիւնը իր անցեալի նկատմամբ հասած է ծայրագոյն ու գրեթէ հիւանդագին աստիճանի, հիմնական ու առաջնահերթ տեղ գտնելով պետական գաղափարաբանութեան, հուսուորութեան եւ գործունէութեան մէջ: Այսպէս, Հակադրուելով այդ անցեալին հետ երեւութեալին հեռաւորութիւն առնելու քեմալական ճարպիկութեան եւ ձեւակերպութեան - ամէն պարագայի անոնք ալ գուր ջանքեր - , այսօրուայ Թուրքիոյ օսմանապաշտ եւ խւամամոլ վարչակարգը բացայայտօրէն եւ խրոխտ կերպով կը փառաքանչ ու կ'ողելիչ Թուրքիոյ անցեալը, ներկայանալով որպէս անոր հպարտ ու խանդագիտ ժառանգորդը:

Վերեւ ներկայացուած տարրական վերլուծման լոյսին տակ, նուազագոյնը՝ ոչ-քրէական օրինական պատասխանատութեան հիման վրայ, այսօրուան Թուրքիոյ կը վիճակուի հայութեան կրած խնդրոյ առարկայ բոլոր կորուստներն ու վնասները հաստոցելու ամբողջական պարտաւորութիւնը:

Ի դէպ, այդ պարտասխանատուութիւնը չի սահմանափակուիր միայն 1915-ի դէպքերով, այլ կ'ընդգրկէ շատ աւելի լայն նկատողութիւններ, որոնց մասին կ'անդրադառնանք աւելի վար, երբ որ հասնինք, այս գրութեան սկիզբը պարզուած յատակագծի կարգով, նիւթի պատկան բաժնին:

Սակայն այստեղ տակավին չվերջացաւ Թուրքիոյ ոճիրի/գիտումնաւոր յանցանքի նիւթը:

Արդարեւ, քննարկման մինչեւ այս կէտը, պարզուեցաւ ներկայ Թուրքիոյ ոչ-քրէական պատասխանատուութիւնը, այն հասկացողութեամբ, որ գատապարտելի արարքներու ուղղակի հեղինակները ողջ չեն: Եւ եթէ ճիշդ է, որ օրինապէս, ժառանգորդի քաղաքացիական-քաղաքական պարտաւորութիւններուն, նոյնը չէ պարագան ոճրային արարքին:

Այդպէս չէ սակայն կացութիւնը:

Ներկայ Թուրքիոյ խնդրոյ առարկայ պատասխանատուութիւնը, նաեւ ու յաւելեալ կերպով, կը կրէ քրէական բնոյթ: Այս ուղղութեամբ, պարզենք հետեւեալ հիմնաւորումներն ու բացատրութիւնները:

Մինչեւ օրս, պետական կառոյցներէն սկսեալ մինչեւ այլազան հասարակական կազմակերպութիւններ ու քաղաքացիական շրջանակներ, Հայոց Ցեղասպանութեան նկատմամբ Թուրքիոյ ծրագրած, կազմակերպած եւ անսահման ու առաջնահերթ միջոցներով ի գործ գրած Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտումը, ուրացողականութիւնը, կը հանդիսանայ բացայացու մերսակցութիւն իթթիհատի օրերուն կատարուած նիւթի առարկայ ոճրիին:

Իսկ ըստ Օրէնքի, քրէական պատասխանատուութիւն գետնի վրայ, մեղսակցութիւնը լիովին համազօր է ինքին ոճրիին: Երկուքի օրինական հետեւեանքները կ'ըլլան ամբողջապէս միեւնոյնը, նոյն ձեւով ու չափով քան եթէ մեղսակիցը ինք ըլլար ոճրային արարքի ուղղակի հեղինակը:

Սակայն ուրացողութեան եւ դէպքէ ետք մեղսակցութեան վերաբերող վերեւ քննարկուած կէտերէն անդին, այսօրուան Թուրքիան արդէն նաեւ է՝ ուղղակի հեղինակն ու գործողորող Հայոց Ցեղասպանութեան:

Արդարեւ, ինդրոյ առարկայ ոճիրը գործադրութիւնը վերջ չէ գտած 1915-ին, ոչ ալ այդ թուականին մօտ (անհերքելիօրէն հաստատուած է որ 1915-ի ցեղասպանային հանգրուանը տեւեած է մինչեւ գոնէ 1923), այլ շարունակուած է անկէ ետք - ու տակաւին կը շարունակուի - «արդի» Թուրքիոյ կազմաւորումէն ետք, իրերայաջորդ քաղմաթիւ վարչակարգերու գործադրութեամբ: Այս գրութիւնը կը բնորոշուի հետեւեալ տուեանքներով եւ իրողութիւններով՝

Իր նախնական բնօրբանը հանդիսացող տարածաշրջանին ու պապենական հողերու վրայ հայութեան ներկայութեան, գոյութեան եւ իրաւունքներու շարունակական անընդհատ բնաջնջում, բոլոր մակարդակներու վրայ՝ նիւթեական, վերացական, չօշափելի, հոգեւորական, իսկական, հոգեբանական, մարմային, անմարմնային, իրողական, օրինական, սեփականատիրական, տնտեսական, մշակութային, կրօնական, պատմական լեզուական, լեզուաբանական, եւալյն:

Թուրքիոյ մէջ հայերու մնացորդացին դէմ շարունակուող հայութեան ճնշումները, իրաւունքների բոնարարումներն ու այլազան խոշտանգումները, ներառեալ տակաւին 5 տարի առաջ գործադրութեամբ փողոցային մարդասպանութիւնը, որուն մէջ թուրք պետութեան գերակատարութիւնը, մինչդեռ գոհը, խաղաղամէր մտաւորական գարչական մը, ինքիննք «արդի» Թուրքիոյ անկեղծ ու խորապէս հաւատացող քաղաքացին կը համարէ:

Քաջալերանք, զօրակցութիւն եւ համագործակցութիւն՝

ազերի թուրքերու կողմէ կովկասի հայութեան դէմ գործուած ցեղասպանական անթիւ ոճիրներու նկատմամբ՝ Պաքու, Սումկայիթ, Կիրովապատ, Արցախ...։ Նոյնպէս՝ Նախիջեւանի մէջ, ուրկէ զատարկելէ ետք հայերը, անոնց շիրմաքարերն ու խաչքարերն են, որոնք թիրախը դարձան թրքական հայատեաց ու ցեղասպան մոլուցքին։

Անցած 25 տարիներու ընթացքին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ թրքական հիմնական դիրքորոշումը, քաղաքականութիւնը եւ նոյնիսկ զինուորական ռանգութիւններ ու յարձակումներ, որպէս շարունակութիւն Հայոց Ցեղասպանութեան, հայութեան անհետացման, եւ փանթուրանական ծրագրի գործադրութեան։

Հայաստանի Հանրապետութեան վերանկախացման գործընթացի ժամանակամիջոցին, Թուրքիա նոյնիսկ ուսումնասիրեց Սարդարապատի ճակատամարտի կրկնութեան պատեհութիւնը։ Սակայն այդ ծրագրային տուեալէն զատ, գործնական ու իրական, ռազմական գետնի վրայ, 1992-ին թրքական ներխուժում գործադրուեցաւ եւ հայ-թրքական պատերազմ տեղի ունեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիւսիս-արեւելեան սահմանի ներսի կողմը, իջևանի մէջ...։ Մինչեւ օրս, Հայաստանի այդ սահմանագծին վրայ, թուրք զինուորներ կրակ կը բանան հայ զինուորներու վրայ։ Տակաւին 15 Մարտ 2012-ին, այդտեղ Տաւուչի մէջ, թուրք զինուոր մը հայ սահմանապահ զինուոր մը սպանեց, գլխուն նշան առնելով ու կրակելով։

Եւ դեռ այսանդ չենք խօսիր Արցախի ճակատի մասին... ուր, օրինակի համար միայն, մէկ շաբթուան մէջ, 12-էն 18 Փետրուար 1912, 250 դէպքերու առիթով, 1000-է աւելի թրքական փամբուշտներ կրակուեցան հայերու վրայ։ Նկատի ունենալով թուրքիոյ եւ Ատրպէջանի ամէն հական տեսակէտ նոյնութիւնը այս նիւթիւն մէջ, այդ 1000 փամփուշտներէն ամէն մէկն ալ կը կրէ ներկայ թուրքիոյ հաւանութիւնը, եւ այդ ամէն մէկ կրակոցը շարունակութիւնն է 1915-ին յատկապէս բացայատուած հայութեան վերաբերեալ թրքական ծրագրին։

Թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան շրջափակումը, որ ուղղակիորէն կապուած ըլլալով Արցախ-եան պատերազմին, կը կրէ ուղղակի ռազմական բնոյթ, նոյնպէս կը միտի տնտեսապէս ու բարոյապէս շնչահերձ ընկլու Հայաստանն ու հայութիւնը, թոյլ չտալով, որ անոնք վերականգնին, վտանգի ենթարկելով անոնց գոյատեւումը, ու ջանալով իր լրումին հասցնել Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան գործն ու նպատակները։

Հայաստանի Հանրապետութեան բնականոն զարգացումն ու վերականգնումը արգիլով ու խափանող թուրքիոյ այս ծրագրի ու գործունէութեան թիրախը նաեւ Սփիւռքի հայութիւնն է։ Ան այս կացութեան մէջ, չունենալով լայնածաւալ հայրենադարձութեան իրապաշտ այլլնորանք, կը շարունակէ կրել իր ինքնութեան աստիճանական կորուստը։ Աշխարհի չորս կողմ ցիր ու ցան եղած Ցեղասպանութեան վերապրողները, այսպիսով, ներկայ թուրքիոյ դիտումնաւոր ու կանոնաւոր ջանքերով, կը շարունակեն ենթարկուի ցեղասպանական ծրագրին։

Վերեւ, երբ որ նշեցինք ներկայ թուրքիոյ հայոց Ցեղասպանութիւնը միատեղու եւ ուրանալու կեցուածքն ու գործունէութիւնը, զայն վերլուծեցինք օսմանեան թուրքիոյ ոճիրներու նկատմամբ մեղակցութեան տեսանկիւնէն։ Սակայն այդ նիւթը չի սահմանափակուիր դէպքէ-ետք-մեղակցութեան հասկացող ծրութեամբ միայն։

Բոլոր մասնագէտներու հաստատումով, եւ անշուշտ ոչ միայն Հայոց Ցեղասպանութեան պարագային, ուրացողա-

կանութիւնը ինքնին հիմնական մասնիկն է Ցեղասպանութեան ոճիրին, որու յետին ու ծայրագոյն հանգրուանը կը հանդիսանայ, լրումը կ'ապահովէ։ Տանջելէ, վարկաբեկելիք ու սպանելէ ետք գոհերը, հարկաւոր է սպանել նաեւ անոնց յիշատակն իսկ, եղբեկիցէ գոյութիւնը, որպէս ամբողջական ըլլայ անէացումը։ Ցեղասպանութիւնը կը դառնայ կատարեալ ոճիր, ուրացողութեան միջոցաւ։

Այս ընբոնողութեամբ եւս Հայոց Ցեղասպանութիւնը գուրս կու գայ պատմութեան պատկանող նիւթի մը հանգամանքէն, դառնալու համար այժմէական եւ ընթացքի մէջ իրականութիւն։

Ցեղասպանութեան ոճիրի ուղղակի ամբողջացումը հանդիսացող ոճիրի այս բաղադրիչը, ըստ օրէնքի ակունքային ու էական սկզբունքներուն, այսօրուայ թուրքիան կը գետեղէ բրէական յանցանքի նոյն կարգի վրայ, ուր կը գտնուի էնվերի, Թալաաթի ու ծէմալի ղեկալզարած թուրքիան, եւ դեռ անոնցմէ առաջ՝ համայն Օսմանեան պետութիւնը, Արեւմտեան Հայաստանի բռնագրաւման առաջին օրէն սկսեալ։

Թէ՛ բրէական պատասխանատուութեան նիւթին մէջ եւ թէ՛ անոր հետեւանքներու տարողութեան գծով, վերոյիշեալ բոլոր կէտերը օրինապէս կը վատթարացնեն այժմու թուրքիոյ պարագան։ Արդարեւ, ան ոչ միայն ժառանգած է թուրք պետութեան նախորդ տարբերակներու պարտաւորութիւնները հայոց վնասներու եւ կորուստներու նկատմամբ, այլ անոնց վրայ կուտակուած է ու կը շարունակուի աւելնալ վերեւ պարզուած, տակաւին ընթացքի մէջ գտնուող ոճրային արարքներու հետեւանքները։ Վերջին հաշուով, համիտեան եւ իթիհատական վարչակարգերը չյաջողեցան ամբողջացնել Հայոց Ցեղասպանութիւնը, մինչ ներկայ թուրքիան կը ջանայ լրումի հասցնել այդ գործը։

Այս իրողութիւնը, թէ ոճիրը տակաւին ընթացքի մէջ է, նաեւ կը վերաբերի օինական ժամանցելութեան նիւթին։ Ցեղասպանութեան յորջորջումի պարագային, ըստ սահմանումի, արդէն բացայատ է ոճրային արարքի անժամանցելիութիւնը։ Սակայն նոյնիսկ, եթէ այդ արարքը չկոչուի անպայման ցեղասպանութիւն, նկատի ունենալով, որ ան տակաւին ընթացքի մէջ է, չկայ իսկ ոչ մէկ ժամանցելութեան խնդիր։ Ընդհակառակն, ժամանակի անցքը կը վատթարացնէ թուրքիոյ պատասխանատուութիւնը, ու տեւաբար կը ծանրացնէ

Հաստուցման տարրողութիւնը:

Մինչեւ այս կէտք կատարուած քննարկումը, պիտական շարունակականութեան եւ այժմու իրադարձութիւներու հիման վրայ, կը հաստատէ՛ ուրեմն ներկայ թուրքիոյ թէ՛ քրէ-ական եւ թէ՛ ոչ-քրէական պատասխանատութիւնը, հայոց կրած կորուստներուն եւ վնասներուն նկատմամբ:

Այստեղ պէտք է ընդգծել, թէ յիշեալ երկու բնոյթի օրինական պատասխանատութիւնները ընտրութեան հարց չեն ենթագրեր, որովհետեւ մէկը միւսին չի բացառէր: Որոշ կէտերու վրայ, իրարու կ'ամբողջացնեն, իսկ այլ կէտերու վրայ, կուտակելի այլընտրանքներ կը հանդիսանան: Այսպէս, ոճիրի եւ ոչ-քրէական յանցանքի հաստատումները մէկը միւսին չի հակադրուիր, մինչ անոնցմէ մէկ հատին հաստատումը բաւարար է, որպէսզի գոյանայ հաստուցման պարտաւորութիւն: Հաստուցման նիւթով սակայն, քրէական դատապարտումը աւելի սահմանափակ է քան ոչ-քրէականը. մինչ երկուքի միացումն է, որ կ'ապահովէ ամբողջական արդարութիւն: Այս նիւթերու կապակցութեամբ տեսնել այս գրութեան սկզբը պարզուած օրինական բացատութիւնները:

Նշենք վերջապէս, մէկ կարեւոր օրինական տարբերութիւն ոճիրի եւ ոչ-քրէական յանցանքի միջեւ: Առաջինի հաստատման համար հարկաւոր է ծայրագոյն եւ կատարելապէս ստոյդ փաստ, զորս պէտք է փարատէ որեւէ բանական կասկած, եւ նուազագոյն հարցականը կը նպաստէ ամբաստանեալին: Ոչ-քրէական յանցանքի պարագային, փաստարկումը կը կատարուի ոչ թէ բացարձակ ստուգութեան հիման վրայ, այլ հաւանականութիւններու չափանիշով միայն: Իսկ որովհետեւ մէկուն կամ միւսին հաստատումը բաւարար է որպէսզի արարքի հեղինակը դատապարտուի հաստուցման, թուրքիոյ բոլոր ջանքերը խուսափելու համար իր պատասխանատութեան հետեւանքներէն, օրինապէս, ի զուր են, որեւէ փարկածի պարագային:

* * *

Այս գրութեան սկզբը ներկայացուած յատագիծի հիման վրայ, Պատճառային կապը վերլուծելով հաստուցման յուցքին հետ միասնաբար, այժմ քննարկենք նիւթի այդ բաժինը:

Հաստուցման տարրողութիւնը կախեալ է հաստատուած ոճիրի կամ ոչ-քրէական յանցանքի իւրայատկութիւններէն:

Այստեղ ուրեմն հարկաւոր է մանրամասնել հաստուցման պարտաւորութիւն գոյացնող արարքի սահմանումը:

Վերը տեսանք, թէ Հայութեան եւ Հայաստանի դէմ ինդրոյ առարկայ ցեղասպանային արարքը տակաւին մինչեւ օրս ընթացքի մէջ է, այսինքն՝ տակաւին վերջաւորութեան չէ հասած: Սակայն վնասներու հաշուարկումին մէջ, նաեւ պէտք է ճշգել թէ ո՞ւր կը գետեղուի այդ ոճիրի/յանցանքի սկզբնակտը: Այս կը սկսի Արեւմտեան Հայաստանի բոնադրաւման այն օրէն, երբ թուրք պետութիւնը սկսաւ ի գործ դնել իր տիրապետութեան տակ գտնուող այլազան ժողովուրդներու իրաւագրիման, սեփականազրկման եւ ազդային, մշակութային եւ հոգեւոր արժէքներու ոչնչացման քաղաքականութիւն:

Այս ըմբռնողութեամբ, ահա նիւթի առարկայ հաստուցման վերաբերող տարրական եւ ոչ-լրացուցիչ դէպքերու եւ իրարագութիւններու ցանկը՝

Օսմանեան լուծի տակ բոլոր կորուստները, տառապանքն ու հալածանքները.

- 1985-1986-ի համիտեան լայնատարած սպանդը.

- 1908-էն 1914 բոլորուող կիլիկոյ ջարդերը.

- 1915-ի եղենային դէպքերը՝ արտակարգ չարչա-րանքներ, կեանքի մասսայական կորուստ, բռնի տեղահանութիւն եւ աքսոր, հողային եւ նիւթական բռնագրաւում.

- Հայաստանի Հանրապետութիւնը ոչնչացնելու նպատակով 1921-ի յարձակում, եւ ատոր պատճառով՝ յաջորդող խորհրդայնացման եւ յատկապէս պոլչեվիկեան վնասները.

- տեղահանութիւններու եւ ջարդերու շարունակութիւն մինչեւ 1923.

- բարոյական, նիւթական եւ մարմնային վնասներ թուրքիոյ մէջ մնացած հայերուն, 1923-էն մինչեւ օրս.

- Արեւմտեան Հայաստանի մէջ մշակութային եւ հոգեւորական կալուածներու եւ կողողներու փացում.

- 1988-էն սկսեալ մինչեւ այսօր՝ Կովկասի հայերու վիճակուած չարչարանքները, ջարդերն ու տեղահանութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութիւնը դէմ յարձակումներ եւ ներխուժման փորձ, Նախիջեւանի մէջ հոգեւոր բնոյթի յուշարձաններու բնաջնջման արարքներ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը շրջափակում, Արցախի դէմ շարունակուող ծայրագոյն սպառնալիքներ եւ սահմանագծի վրայ անընդհատ յարձակումներ, այլազան երկիրներու մէջ հայութեան հարկադրուած աքսոր, բաժանում եւ ազգային ինքնութեան անքացում, Ցեղասպանութիւնը ժիջոցաւ վարկաբեկում եւ անարգանքի դէմս մեռելներուն, զոհերուն, վերապրողներուն, եւ բարոյական վնասներ անոնց բոլորին յաջորդող սերունդներուն.

Եւ գեռ տակաւին գալիք ու հետագայ, դժբախտաբար հաւանական իրադարձութիւններ...

Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Հայութեան կրած նիւթի առարկայ այս բոլոր վնասներուն ու կորուստներուն նկատմամբ, թուրքիան կը կրէ օրինական հաստուցման պարտաւորութիւն, երկու հիմնական բաժիններով՝ ոճիրի/յանցանքի հետեւանքներու սրբազրում եւ յեղաշրջում, բոլոր այն պարագաներուն, երբ կարելի է այդ, առաւել նիւթական վնասուցում մնացեալին համար: Առաջին գլուխի տակ կ'ինայ, հիմնականորէն՝ ոճրային արարքներու կամ ցեղասպանութեան միջոցաւ բռնագրաւուած հոգերու եւ կալուածներու վերաբերձը հաւաքական եւ անձնական սեփականատէրուն, Հայաստանի Հանրապետութիւնը վերականգնուումին եւ Սփիւրքի մէջ բնակող հայութեան հայրենադարձութեան տրամադրուած նիւթական ամբողջական հատուցում: Երկրորդ բաժինը կը վերաբերի կեանքերու կորուստին, տառապանքներուն, հոգերանական պարագաներուն, հոգերանական ու բարոյական վնասներուն:

Սակայն նկատի ունենալով, որ նիւթի առարկայ պատասխանատուութիւնը կը հիմնուի ոճիրի կամ դիտումնաւոր յանցանքի վրայ՝ պատիժի, տարշամոզանքի եւ օրինակելիութեան սկզբունքներով, կիրարկելի է յաւելեալ նիւթական հատուցում:

* * *

Այս է օրինական ծիրը, որու մէջ պիտի լուծուի Հայդարապետութիւնը կը հիմնուի ոճիրի կամ դիտումնաւոր յանցանքի վրայ՝ պատիժի, տարշամոզանքի եւ օրինակելիութեան սկզբունքներով, կիրարկելի է յաւելեալ նիւթական հատուցում:

Այստեղ փակագիծ մը բանանք, կատարելու մի քանի կողմնակի նկատողութիւններ:

Հայ Դատի հետապնդման այժմու փուլին մէջ, ակնյայտ

հակում մը կայ հատուցման նիւթը բարձրացնելու առաջնա-
հերթութիւններու ցանկին վրայ:

Այս ուղղութեամբ գոյացած խանդավառութիւնը հա-
սած է աստիճանի մը, ուր շրջանցելով Հայոց Ցեղասպանու-
թեան ճանաչման նիւթը, ոմանք սկսած են ուսումնասիրելու
հատուցման դատական գործնթացի գործնական միջոցները:

Ոչ-օրինական ուզմավարութեան տեսակէտէ, մինչեւ
որոշ կէտ մը, հասկնալի է այս մօտեցումը, եւ կրնայ նպաստել
Հայ Դատին: Սակայն այդ կէտէն անդին, յատկապէս օրինա-
կան գետնի վրայ, ան կրնայ դառնալ վնասակար:

Այս գրութեան հիմնական նիւթը ըլլալով Օրէնքն ու
Օրինականութիւնը, դիպուածով չէ, որ անոր բովանդակու-
թեան մէծագոյն մասը տրամադրուած է Թուրքիոյ պատաս-
խանատուութեան տուեալին, եւ ոչ թէ դատական միջոցա-
ռումներու գործնական հարցերուն, ոչ ալ նոյնիսկ հատուց-
ման մանրամասն ու մանրակրկիս հաշուարկումին:

Հայ Դատի վերոյիշեալ նոր թափը, ընդհակառակն, եր-
րորդ կարգի կը դասէ Թուրքիոյ պատասխանատուութեան
նիւթը, արդէն դիմագրաւելու համար մնացեալը:

Նախ ակնարկենք խնդրի ոչ - զուտ- օրինական տարր-
դութեան:

Իրօք, Միջազգային Օրէնքը յաճախ սերտօրէն կապ-
ուած է քաղաքական նկատողութիւններու: Սակայն այդ
իրողութիւնը չի նշանակեր թէ Հայութիւնը պէտք է շփոթէ
երկուքը: Նախ, որովհետեւ ամէն պարագայի քաղաքական
առաջնադաշըք տակաւին այնքան յատկանշական կամ շեշ-
տակի չէ, որ կարելի ըլլայ երկրորդական նկատել խնդրին
օրինական երեսը: Նաեւ, որովհետեւ խնդրոյ առարկայ հապ-
ճեպ մօտեցումը կրնայ կասեցնել կամ դանդաղեցնել քաղա-
քական ձեռքբերումները, կամ նոյնիսկ վնասել ցարդ կա-
տարուած իրագործումներուն:

Անցեալ գրեթէ յիսուն տարիներու ընթացքին, առաջ-
նահերթ թիրախն ու նպատակն էր Հայոց Ցեղասպանութեան
իրողութեան հաստատումը: Այլազան միջոցներով զգաս-
տացնելէ ետք համայն աշխարհը, սփոելէ ու տարածելէ ետք
նիւթին նկատմամբ ընդհանուր հանրային ծանօթիւնը, կու-

տակելէ եւ դասաւորելէ ետք վիաստերը, ամբողջացնելէ ետք
պատմական ու մասնագիտական սահմանումը, ծրագիրն էր՝
աստիճանաբար ապահովել Հայոց Ցեղասպանութեան պաշ-
տօնական ճանաչումը Միջազգային Համայնքի պետական
անդամներուն կողմէ, քաղաքական ճնշումի ու հարկադրան-
քի ճամբով հասնելու համար Թուրքիոյ կողմէ ճանաչման,
կամ աւելի ճիշդ՝ ընդունման, խոստովանութեան:

Շեշտը այժմ գետեղելով հատուցման նիւթին վրայ, շատ
հաւանական է, որ կրնանք զգուշաւորութեան, վերապահու-
թեան եւ տատամսումներու մզել բազմաթիւ օտար պետու-
թիւններ, Հայոց Ցեղասպանութեան պաշտօնական հաստա-
տումի գործընթացին մէջ: Այս երեւոյթը իր կարգին Մի-
ջազգային Համայնքի քաղաքական ճնշումը կը մեղմացնէ
Թուրքիոյ վրայ, ուշացնելով ու հեռացնելով այն պահը, երբ
ան պիտի հարկադրուի ընդունելու Հայոց Ցեղասպանութեան
իրողութիւնը եւ հետեւաբար անոր առնչուող իր պատասխա-
նատուութիւնը:

Արդէն հատուցման նիւթին անցնելով Թուրքիոյ ճա-
նաչումը շրջանցելու ուզմավարութիւնը կը նշանակէ նաեւ
սիալ գործել ստորագնահատելու անոր կարողութիւնները, ու
յատկապէս վերջին տարիներուն անոր ի գործ դրած ուրաց-
ման քաղաքականութեան սաստկութիւնը: Ի միջի այլոց, այդ
վտանգին լաւագոյն օրինակը տեսանք մի քանի ամիսներ
առաջ, Թրանսայի մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան ժիմումը
քրէական արարքի վերածող օրէնքի խնդրին գծով, երբ այլ
առարկութիւններու եւ նրբութիւններու կարգին, թէ՝ հան-
րային կարծիքի մակարդակին եւ թէ՝ քաղաքական, մտաւո-
րական եւ լրատուական այլազան շրջանակներու մէջ, յայտ-
նաբերուեցան նաեւ շշմեցուցիչ թիւով ու տարողութեամբ
հարցականներ՝ Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութեան մա-
սին: Իսկ այդ յայտնաբերումը, որ լայնօրէն արդիւնքն է ու
յաջողութիւնը Թուրքիոյ ժրաշան աշխատանքին, նոյնպէս
արձագանգեց այլ երկիրներու մէջ եւս, որպէս հակագեցու-
թիւն Թրանսայի յիշեալ Օրէնքի առիթով ծայր տուած՝ Հայոց
Ցեղասպանութեան մասին... վիճաբանութեան: Յիշենք, որ
այդ օրէնքի հակառակորդները յաջողեցան անոր վերջնա-

կան որդեգրումը խափանել, ու այժմ, այդ գործը հարկաւոր պիտի ըլլայ ծայրէն վերսկսիլ:

Իսկ հիմնականորէն օրինական գետնի վրայ, վերոյեշ-եալ միւս զուգահեռ մտահոգութեանց յաւելեալ լոյսին տակ, հատուցման նիւթի կանխահաս արծարծումը լիովին հակա-արտադրողական է:

Ընդհանրապէս, օրէնքի բնագաւառին մէջ, բացի բացառութիւն կազմով յատուկ կացութիւններէ - որոնց մաս չի կազմեր մեր նիւթը -, աճապարանքը երբեք արդիւնաբեր չէ: Լաւգոյն պարագային, միայն ապարդիւն է, սակայն աւելի յաճախ վնասակար է:

Առանց թուրքիոյ կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան ընդունման, վերը մի քանի էջերու վրայ - տակաւին այդ ալ հապանցիկ ու տարրական կերպով - պարզուած պատասխանատուութեան ամբողջ նիւթը հարկաւոր կը մնայ ներկայացնել ու վաւերացնել տալ պատկան ատեաններու կողմէ: Մինչ երբ թուրքիա իր կարգին հաստատէ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումը, օրինական խնդրին այդ ամբողջ բաժինը, ինքնաբերաբար, առանց յատուկ ջանքերու, առանց ժամանակի կորուսի եւ առանց ոչ մէկ հարցման նշանի, էապէս կը հաստատոի: Իսկ որովհետեւ այդ ընդունման հանգրուանը տրամաբանականորէն պիտի համապատախանէ պատասխատառութեան ստանձման - կամ նոյնիսկ եթէ այդպէս չըլլայ, օրինական աւելի հեշտ ու բացայայտ մասնիկ մըն է այդ կէտը -, այն ատեն կ'անցնինք ուղղակի-օրէնք հատուցման նիւթին:

Ճիշդ է, որ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան փաստերու պակասը չկայ: Ամէն տեսակի փաստերու՝ անթիւ ու բազմատեսակի վկայութիւններ, վաւերաթուղթեր, նկարներ, պաշտօնական արխիւններ, եւ այդ ամէնը՝ հսկայական քա-նակներով:

Օրինական գետնի վրայ սակայն, փաստերու կարգի մէջ, ամենէն առաջին հերթին կը դասուի ինստովկանութիւնը (Քրէական Օրէնքի մէջ) կամ ընդունումը (ոչ-քրէական/քա-դաքային Օրէնքի պարագային):

Թուրքիոյ կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան ընդունումը կը հարթէ նաեւ այլ իրաւական եւ իրաւացի մտահոգութիւններ:

Անոնցէ մէկն է նիւթը դատող ատեանի անաչառութիւնն ու անկողնակալութիւնը: Այս խնդրին ալ վատ փորձառութիւնը ունեցանք վերջերս, Ֆրանսայի վերոյիշեալ օրէնքի պարագային, երբ բացայայտուեցան զայն չվաւերացնող գերադոյն ատեանի անդամներու քաղաքական անվայել մզումները, ոչ-օրինական դիրքորոշումը եւ ենթակայական թեքումները, աւելին չըսելու համար... Յանցանքի պատասխանատուին խոստովանութիւնը կը դատարկէ այս խնդրը եւս:

Կայ նաեւ, օրինական վերջին հանգրուանին, հատուցման որոշումի գործադրութեան խնդրը: Միջազգային Օրէնքի լայնօրէն հիմնուած է պետութիւններու կամաւոր ենթարկումի սկզբունքին վրայ: Տեսականօրէն, կարելի է հարկադրանքի տակ կիրառել Միջազգային ատեաններու վճառկան որոշումները: Վերջին տարիներուն այդ ուղղութեամբ տեսանք բազմաթիւ ցայտուն օրինակներ՝ նախկին Եռկուսլավիա, Միջին-Արեւելք, եւայլն: Սակայն հակառակ օրինակները շատ աւելի նշանակելի են, որովհետեւ Միջազգային Օրէնքի այդ բաժինը միայն ճեւական կապ մը ունի օրէնքի հետ եւ կը հետեւ ուրիշ տրամաբանութեան: Իսկ այս գրութեան հիմնական եւ - գրեթէ - բացառեալ նիւթը ըլլաւով օրէնքը, հարկաւոր է ընդգծել, թէ թուրքիոյ կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան ընդունման ճեռքբերումը

կը հեշտացնէ անոր յաջորդող հատուցման հանգրուանի գործադրութիւնը:

Հայ Դատի պահանջատիրական ընդհանուր գործունէ-ութեան մէջ տեղաւորուած օրինական ուղին, այս հանգրուանին, եթէ գոնէ սահմանափակուէր միայն տեսական քննարկումներով, եւ այդ իսկ կատարուէր կանոնանաւոր ու կազմակերպուած գործնթացով, բացի ուժերու եւ միջոցներու մսխումի խնդրէն, կացութիւնը կ'ըլլար նորէն ալ անվնաս: Սակայն այդպէս չէ: Այդ մակարդակի վրայ կը տիրէ ընդհանուր քառու, աններդաշնակ համերգ, կամայականութիւն:

Իսկ ամենէն վտանգաւորն է՝ ուեւէ կազմակերպչական շրջադիմէ գուլս, որեւէ հաւաքական ներկայացչութեան դրոշմէն զուրկ, անջատ ու ինքնագլուխ նախաձեռնութիւններու խնդիրը:

Այս վնասակար երեւոյթին վերաբերող օրինակները դժբախտաբար բազմաթիւ են, եւ ընդհանրապէս լայնատարած խանդավարութիւն ալ կը ստեղծեն: Խնայելու համար անոնց պարագլուխները, անոնց ցանկը պիտի չբացայաց-տենք այստեղ:

Հաստատենք սակայն հետեւեալը՝

Օրինական այլազան նախաձեռնութիւններու հապճեպ, կիսկատար, թէական եւ չհամադրուած բնոյթը կրնայ լուրջ խնդիր դառնալ Հայ Դատին համար: Օրինական քայլերը չեն կրնար գործածուիլ միայն որպէս մարտավարութիւն կամ ուազմահնարքը: Ցուցարարական տրամաբանութիւնը պէտք չէ շփոթել դատական գործնթացի հետ, հասարակական գործունէութիւն դաշտը՝ դատարանին հետ:

Կարգ մը դատական միջոցառումներու պարագային, ձախողութիւնը չէ վտանգաւորը, այլ ընդհակառակն, անոնց յաջողութիւնը: Այդ է պարագան օրինական այն անհատական դիմումներուն, որոնք կը հիմնուին անձնական սեփականութիւնը կը գործու պատական գործնթացի հետ, հասարակական գործունէութիւնը:

Երբ այդպիսի միջոցառումը կը միտի սեփականութիւնը ինքնին վերահստատելու, ան պէտք է որ հիմնուի օրէնսդրութիւնն մը վրայ, որ ներկայ թուրքիոյ իշխանութիւնը հը հաստատէ խնդրոյ առարկայ անշարժ գոյքին նկատմամբ: Այդ տրամաբանութիւնը, օրինական այդ գործնթացը կը հակադրուի Արեւմտեան Հայաստանի թուրքիոյ կողմէ բոնագրաւման իրողութեան, ու հետեւաբար կը հակասէ հայութիւն ազգային ձգտումներն ու պահանջատիրութիւնը այդ ուղղութիւնը:

Իսկ երբ միջոցառումը կը միտի ոչ թէ սեփականութիւնն իրաւունքը գործադրբելու, այլ այդ կորսուած իրաւունքի նկատմամբ վնասուց հատուցում ստանալու, այդ քայլը ինքնին օրինական հրաժարում է նիւթի առարկայ կալուածներին, եւ պահանջուած գումարի վճարումը, վերջնականապէս եւ ամենայն օրինականութիւնամբ, կը ջնջէ հայու սեփականատիրութիւնը այդ կալուածներու նկատմամբ:

Անհատական սեփականութիւնն հաստատման մղումը արգէն կրնայ ըլլայ անձնական շահագրգոռութիւն, եւ ժառանգորդ անհատը կրնայ պարագան ուղեկ վերատիրանալ իր ողորմած ծնողքի կամ մեծ-ծնողքի անշարժ գոյքին, զայն յետոյ ծախելու համար: Այդ պարագային, թուրք մը կը գամ քիւրտ մը ամենայն օրինականութիւնը տէ տէրը կը դառնայ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ հայու կալուածին:

Հետաքրքրական է յիշելը, թէ Օմանեան կայսրութեան մէջ, արխնահնեղ միջոցներու դիմելէ առաջ, նախ այս հմուտ ձեւով է, որ տեղի կ'ունենար հայերու իրաւագրկումը եւ անոնց ինչքերու իրացումը: Պետութիւնը անտեսապէս այն օրինականութիւնը:

պիսի կացութեան մը կը մատնէր հայերը, որ անոնք վերջին հաշուով կամաւոր կերպով կը ծախէին իրենց կալուածները, ամէն անգամ ամենայն օրինականութեամբ հայու անշարժ գոյքի իրաւունք մը փոխանցելով թուրքին կամ քիւրափին:

Հետեւաբար, արդէն իսկ փոշիներուն տակ պահուած անձնական «թափուներու», կալուածագիրներու ճամբով Արեւմտեան Հայաստանի մէջ սեփական ինչքերու յատկանշական վերադարձ մը հայերու, կարելի չէ ակնկալել:

Ամէն պարագայի, անձնական սեփականութեան վերահաստաման ուղին կը նպաստէ Հայ Դատին, միայն այն պարագային, երբ իր իրաւունքին վերատիրացած հայ սեփականատէրը կը տեղափոխուի ու բնակութիւն կը հաստատէ իր պապենական հողին վրայ ու երդիքին տակ, որովհետեւ այդ ընթացքը, աւելնալով այդ հողերուն վրայ թաքուն եւ ոչ թաքնուած հայերու տուեալին, ազատ ինքնորոշման գործնական հնարաւորութիւնը կը գոյացնէ, որպէս Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրման օրինական միջոց:

Վերոյիշեալ բացատրութիւններու լոյսին տակ, դժուար չէ անդրադառնալ, թէ հայերու կողմէ կարգ մը օրինական արկածախնդրութիւններ լիովին կը նպաստեն թուրքիոյ, խնդրոյ առարկայ իր պատախանատուութեան նուազումով: Արտօնուած է նոյնիսկ ենթադրել, թէ թուրքիան ինք կրնայ քաջալերել այդ ուղղութեամբ գործընթացները, եւ սիրայօժար ընդառաջել անոնց...

Այստեղ անհրաժեշտ է սակայն աւելի յստակացնել՝ Հայ Դատի գործունէութեան ծիրին մէջ հաստուցման էական նիւթը բնաւ չարտայայտելը նոյնպէս սիսալ կ'ըլլայ, որովհետեւ այն կրնայ մեկնաբանուիլ, օրինական գետնի վրայ իսկ, որպէս հրաժարում՝ գործուած ոճիրներու հետեւանքներուն առընչուող իրաւունքներչն:

Ինդիրը սակայն, վերեւ պարզուած հիմնաւորումներու լոյսին տակ, չափին մէջն է, եւ կը վերաբերի նաեւ առաջնահերթութիւններու կարգին, ոչ-անսահման կարողութիւններու խոհեմ ու ազդու բաշխումին, եւ կեղրոնացեալ ու միատարր կազմակերպութեան պակասին:

Հայ Դատի Պահանջատիրութեան հաստուցման բաժինը յատկապէս պէտք է կրէ ուրեմն հաւաքական ազգային բնոյթ: Ինչ որ մէջի փակել կու տայ այս յարաբերական փակագիրը, վերագառնալու համար նիւթի գուտ օրինական ըմբռնողութեան:

* * *

Օրինական գետնի վրայ, Հայ Դատի Պահանջատիրութեան միակ տիտղոսակիրը Հայաստանի Հանրապետութեան Պետութիւնն է:

Ներազգային զանազան ու զարմանազան խնդիրները անդամ մը որ մաքրուին, զատուին, զտուին ու բացառուին այս նիւթէն, վերը պարզուած հաստատումը օրինապէս նոյնքան անժմտելի կը մնայ, որքան Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը:

Հայոց Պետութենէն զատ ոչ մէկ էութիւն կայ, որ օժտուած ըլլայ համայն հայութեան հաւաքական ազգային իրաւունքները հետապնդելու կարողականութեամբ:

Մնացեալ բոլոր մօտեցումները, ոչ միայն կը հակադրուին մէկ ազգ-մէկ ժողովուրդ-մէկ Հայրենիք էական ըմբռնողութեան, որու վրայ կը հիմնուի արդի ժամանակներու հայութեան զարթօնքն ու ազատագրական շարժումը, այլեւ օրինապէս անհնարի են, ցնորքի համազօր են:

Հետեւաբար, եթէ որեւէ օրինական առարկութիւն կայ այժմու Հայաստանի Հանրապետութեան նիւթի առարկայ ամբողջական իրաւասութեան նկատմամբ, զայն արտայայ-

տողը կրնայ ըլլալ միայն Հայ Դատի հակառակորդ կողմը, թուրքիան, որովհետեւ յանցաւոր եւ յուսահատ կողմը պատրաստ է դիմելու ամէն միջոցներու, ջանալով խուսափիլ դատապարտումէն եւ անոր հետեւանքներէն: Իսկ որպէս յաւելեալ դիտաւորութիւն, ան այդպիսի առարկութիւններով նաեւ պիտի ջանայ անջատում ստեղծել միեւնոյն հայութեան աշխարհագրական ենթաբաժանումներուն միջեւ, խրամատ բանալ՝ իրարու սերտօրին շաղկապուած, բայց երեւութապէս կամ մակերեսային ձեւով երբեմն տարբեր երեւցող, անքակտելի բաղադրիչներուն:

Օրինապէս իրօք հեշտ է սակայն փարատել որեւէ այդպիսի անուղղամիտ առարկութիւն, նուազագոյնը, հետեւեալ նկատողութիւններով՝

- Վերեւ ներկայացուած պետական շարունակականութեան օրինական էական հիմունքը չի վերաբերի միայն պարտաւորութիւններու, այլ նաեւ իրաւունքներու: Իսկ այժմու Հայաստանի Հանրապետութիւնը, 1992-ի Անկախութեան յայտարարութեան մէջ, առաջին կարգով բառացիօրէն կ'ընդգծէ թէ ան ոչ միայն շարունակութիւնը, այլ նոյնիսկ զարգացումը կը հանդիսանայ 1918-ին հիմնուած Հայաստանի Հանրապետութեան: Մինչ այս վերջինի գոյութիւնը ինքնին Հայկական Հարցի ծնունդ է:

- Այժմու Հայաստանի Հանրապետութեան բնակչութեան յատկանշական համեմատութեան արմատները Արեւմտեան Հայաստանէն է: Անոնց մէկ մասը զաւակներն ու թոռներն են Ցեղասպանութենէն ուղղակիօրէն ճողովրած վերապրոներուն, որոնք 1918-ին ապաստան գտան այդտեղ, հայոց պետութեան շուրջին տակ: Միւսները նոյնպէս, ծագումով, այսպէս կոչուած «արեւմտահայեր» են, որոնք բնակութիւն հաստատած են այդտեղ, աւելի ուշ տեղի ունեցած հայրենադութեան մի քանի փուլերու ընթացքին, որոնցից վերջինը տակաւին ընթացքի մէջ է (վերջին 20 տարիներու Սփիւրքն բազմաթիւ երկիրներէ Մայր Հայրենիք փոխադրուղները):

- Ի հարին ու երբ որ պէտք է, Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրութեան եւ Օրէնքներու հիման վրայ, աշխարհի տարածքին որեւէ հայ կրնայ հեշտորէն դառնալ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացի:

- Առանց իսկ քաղաքացիութեան, ինչպէս ուեւէ օրինա-

կան կացութեան մէջ, իրաւունքի մը տէրը նաեւ իրաւունքը ունի զայն հետապնդելու իրաւասութիւնը փոխանցելու ու յանձնելու իր ընտրած օրինական անձնաւորութեան, այս պարագային՝ միջազգային համայնքի պաշտօնական անդամ հանդիսացրող պետութեան մը:

Վերեւ մատնաշուած ու քննարկուած Հայ Դատի զաման հանգրուաններու միջեւ նախապատութիւններու կարգին մէջ, հարկաւոր է ուրեմն նշել թէ, հատուցման նիւթէն առաջ, համայն հայութեան համար կայ նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան զարգացման, ամրապնդման եւ հզօրացման հրամայականը: Գոյութենական խնդիր է արդէն այս մէկը:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը պէտք է որ հասնի կազմաւորման եւ զօրացման այնպիսի մակարդակի մը, որպէսզի հանրաւորութիւնը ունենայ պետական գործոն ու առաջնահերթ օրակարգին վրայ զետեղելու Հայ Դատը: Եւ այդ էական գործի պատասխանատութիւնը կը կրէ Արտերկրի հայութիւնը, ոչ թէ նոյն չափով քան Հայաստանի ընդհանուր բնակչութիւնը, այլ աւելի, նկատի ունենալով հայութեան այս երկու հատուածներու կեանքի տարեկ պայմանները, կենսական ու տարրական կարիքներու կապակցութեամբ: Իսկ քաղաքական տեսանկիւնն, հաւանաբար օգտակար կ'ըլլայ, եթէ, մերթ ընդ մերթ գոնէ, Սփիւրքի կարգ մը հայորդիներ յիշեն, թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, բարին իրական, իսկական եւ անմիջական իմաստով, պատերազմական վիճակի մէջ է, երկու կողմէ պաշարուած ու ճնշուած է թրքական աքցանին մէջ: Եւ այդ՝ անկախութեան վերահաստումի առաջին վարկեանէն սկսեալ մինչեւ օրս:

* * *

Եղրափակելէ առաջ, այստեղ նշենք նաեւ, թէ Հայ Դատի կապակցութեամբ պատասխանատութեան նիւթի չի սահմանափակուիր միայն Թուրքիոյ գէմ իրաւունքներով եւ պահանջըներով: Երրորդ պետութիւններ եւս ունին որոշակի պատասխանատութիւն: Ոչ Հայոց Յեղասպանութեան ուղղակի գործադրմանն նկատմամբ (ծայրայեղ, անտեղի ու անհիմն են երբեմն արտայատուող այդպիսի զգացական պոոթկումներ, որոնք ի դէպ կը նուազեցնեն այդ գետնի վրայ իսկական յանցաւորի պատասխանատութիւնը), այլ անոր առնչուող ուրիշ մակարդակներու վրայ: Օրինակի համար, Ֆրանսա՝ Վիլիկիոյ ջարդերու կապակցութեամբ, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ՝ Ռւիլսընի իրաւարար վճրուով, Գերմանիա՝ որպէս Թուրքիոյ գաշնակից Համաշխարհային Ա. Պատերազմին, գարձեալ Ֆրանսան բայց նաեւ Անգլիան եւ Ռուսիան, նկատի ունենալով, որ անոնց կը վիճակուէր Օսմաննեան կայսրութեան մէջ բարեկարգումներու գործադրութիւնը, ու այդ ուղղութեամբ անոնց թերացման հետեւանքն է հայերու կրած տառապանքը, հալածանքը, կորուստներն ու վնասները թրքական լուծի տակ: Սակայն այս նիւթերէն ամէն մէկը անշատ ու մասնայատու յօդուածի մը կը կարօտի:

* * *

Այս գրութիւնը հեռու է լրացուցիչ կերպով ամփոփելէ խնդրոյ առարկայ նիւթը: Հայոց Պահանջատիրութեան օրինական հետապնդման գործը սկզբնական եւ նախապատրաստական հանգրուանի մը կը գտնուի միայն, ու ճամբան տակակին երկար է ու դժոնդակ, միշեւ Հայ Դատի արդար ու ամբողջական եղրայանդումը, լրիւ լուծումը: Իսկ այդ իրազործումը անշուշտ կախեալ չէ միայն Օրէնքէն:

Այդ իմաստով, նշանակելի է այն իրողութիւնը թէ,

յարդ, Հայ Դատի պահանջատիրութեան վերաբերող միակ յաջողութիւնները կը պարտինք ոչ թէ օրէնքին, այլ միմիայն զէնքին: Արեան ահաւոր գնով ազատագրուած՝ նախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ ապա Արցախն են այդ միակ ձեռքբերումները, թէկուզ տակաւին անոնք ալ մասնակի ու վտանգուած: Խրիմեան Հայրիկի «Երկաթէ Շերեփի» պատգամը կը մնայ ուրեմն ի զօրու, աւելի քան երբեք, որպէսզի թուլթի վրայ գրուած օրէնքը կամ տեսական իրաւունքը կարելի ըլլայ վերածել իսկական ու շօշափելի արդիւնքի:

Մնացեալը կը կատարուի թուրքիոյ եւ միջազգային համայնքի ընտրութեամբ, երկու այլընտրանքով՝ կամ ըստ Օրէնքի եւ խաղաղօրէն, կամ ոչ: Այդ այլընտրանքը իրենցն է: Մեր նախընտրութիւնը պարզ ու յատակ է, ու ամէն պարագայի, մեզի կը մնայ ընել մէկ բան, եւ մէկ բան միայն՝ շարունակել յարատեն պայքարը:

* * *

Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը միայն իրաւունք չէ հայութեան համար, այլ նաեւ պարտաւորութիւն: Այս հաստատումը այստեղ չի վերաբերի նահատակներու նկատմամբ պարտաւորութեան հոետորական յուղումին: Այլ մնալով նիւթիւն մէջ, կը խօսինք Օրէնքի մասին:

Արդարեւ, եթէ ինդրոյ առարկայ հատուցումը, վերեւ պարզուած իր բոլոր բաղադրիչներով, չդառնայ իրականութիւն, պիտի հաստատուի յլացք մը որ, ըստ Օրէնքի, գոյութիւն չունի, բացարձակակից անընդունելի է՝ ոճիր/յանցանք, առանց հետեւանքի:

Ինչպէ՞ս կարելի է թոյլասրել, որ ոճիրի մը հեղինակը կամ պատասխանատուն պահէ այդ ոճիրի ուղղակի արդիւնքը, օգտուի անոր պտուղներէն: Ինչպէ՞ս կարելի է պատկերացնել օրինական այսպիսի նախընթացի մը գոյացումը, ուր ոճիրը կը վարձարարուի: Վերեւ նշուած օրինակելիութեան եւ տարհամուղնքի չափանշներու կը յեղաշրջուին այդպիսի կացութեամբ մը, եւ թուրքիոյ օրինակը քաջալերանք ու գործադրութեան ցուցմունք կը դառնայ ցեղասպանութեան փորձութիւնը կամ ծրագիրը ունեցող բոլոր այլ պետութիւններու:

Նկատի ունենալով, որ մարդկութեան դէմ ոճիրի մը հաստատումը պահանջելու ամենէն էական մղումներէն մէկը կանինել ու արգիւլի է անոնց կրկնութիւնը, ուելէ տեղ եւ որեւէ ժողովուրդի նկատմամբ, եթէ հայութիւնը մինչեւ ծայր չտանի Հայ Դատի պայքարը ու գաղրի հետապնդելէ անոր ամբողջական լուծումը, ինք պատասխանատու է ապագայի մէջ գործուելիք ուելէ ցեղասպանութեան:

Որպէս գիւտանագիտական եւ ամօթիսած մօտեցում, վերջին տարիներուն նորոյթ է խօսիլ թուրքերու «յիշողութեան պարտաւորութեան» մասին: Հայերը, իրենց կողմէ, ունին ամբողջական արդարութիւնը իրագործելու պարտաւորութիւնը: Իսկ քանի որ, արդարացիօրէն, անվերջ կը շեշտեալ մեր խնդրոյ առարկայ պայքարի համամարդկային կոչումը, տիեզերական հանգամանքը, հետեւաբար մեր յիշեալ էական պարտաւորութիւնը չի սահմանուիր միայն մեր մարտիրոսներու նկատմամբ, այլ համայն Մարդկութեան հանդէպ:

Ըստ այնմ շարունակենք մեր ընթացքը:

ՄԵԹՐ ՀԱՅՈՒԿ ՇԱՄԼԵԱՆ
ԻՐԱԿԱԲԱՆ

Միայն զԼԱՐՈՎ կայ հայոց փրկութիւն

Վերջերս Մոնթրէալ կը գտնուէր ու հայոց դէմ ցեղասպանութեան վերաբերեալ իր նոր հատորը կը ներկայացնէր Փրոֆ. Վահագն Տատրեան։ Այս անգամ նիւթը Պոլսոյ մէջ կայացած՝ ցեղասպաններուն դատավարութեանց արխիւներն էին, որ յարգելի դասախոսը պրատած, բացայայտած եւ ուսումնասիրած էր։ Իր ներկայացումին յաջորդող հարցումներու բաժնին ընթացքին, երբ հարց տրուեցաւ իրեն, որ իր կատարած հսկայ աշխատանքէն ետք, ու ահաւոր ոճիրի իրողութիւնը անհերքելի կերպով հաստատող այլապէս ալ կատարուած բոլոր ուսումնասիրութիւններէն ետք, որեւէ յոյս կա՞յ, որ թուրքն ալ «քաղաքակրթուի», ոչ միայն ընդունի իր յանցանքը, այլեւ պատրաստ ըլլայ անկէ անդին ալ անցնելու՝ հայութեան վերադարձնելով իր հողերն ու ինչչերը, անհրաժեշտ հասուցում ալ կատարելով, որպէսզի երկու դրացի ժողովուրդները կարենան ի վերջոյ հաշտ ու խաղաղ ապրիլ, իր պատասխանը եղաւ մէկ բառ։

- Ո՞չ։

Երեք տարիէն Մեծ եղեռնի խորհրդանշական հարիւրամեակն է։ Կ'ըսեմ խորհրդանշական, որովհետեւ ան 1915-ին չսկասաւ ու չաւարտեցաւ։ Հայասպանութեան երկար գործնթացի մէկ դրուագն էր ատիկա, ամենէն ահաւորը, բայց միայն մէկ դրուագը, որ մինչեւ 1923 երկարեցաւ, սակայն մեր թշնամին հաւատարիմ մնաց իր դարաւոր աւանդութեանց, ու 1988-էն ետք ալ մենք տեսանք այդ հաւատարութեան վերանորոգումը՝ արեւելեան կողմն աշխարհի։

Թրքական-թուրանական ցեղերու ներխուժումը Հայկական բարձրաւանդակ սկիզբ առաւ սելութեան արշաւանքներով ու Անիի անկումով, 1045 թուրականին, վերջ տալով Բաղրատունեաց թագաւորութեան ու Հայաստանի անկախութեան։ Եւրոպան, աւելի ճիշդ՝ Բիւզանդիոնը, որ Հայաստանի դաշնակիցն էր որպէս թէ, դաւաճանեց, ու չպաշտպանելով Հայաստանը, ի՞ր ալ անկման ճամբան բացաւ։ Երբ Անին վերջնականապէս գրաւուեցաւ 1064-ին, ու կործանեցաւ, ժագ ար Մորկան «բնակիչները հնձուեցան խոտի պէս», կը գրէ ու կ'աւելցնէ։ «Անլուր ջարդ մը եւ աւերում մը եղաւ

ասիկա։ Արիւնը հեղեղի նման հոսեցաւ փողոցներու մէջ եւ հրապարակներու վրայ. տասնեակ հազարաւոր մարդիկ սրախողիս եղան եւ անոնք որ եկեղեցիները ապաստանած էին՝ մահացան հրդեհուած չէնքերու վլատակներուն տակ։»¹

ԺԱ. դարէն կը սկսի նաեւ եղեռնի միւս երեսը՝ զանգուածային արտագաղթը, որ կը շարունակուի մինչեւ իԱ. դար։

Սելճուքներուն սկսած կատարելագործեցին մոնկոլները, ԺԲ. դարուն, ստեղծելով «Աւերումի կայսրութիւն» մը, ինչպէս պատմագիր մը զայն կոչած է՝ Փերինէն էրզրում... Ապա կու գան իսլամացած մոնկոլները՝ թաթարները եւ թիւրքմենները, ԺԵ. դարուն։ «Այս արշաւանքները քանդեցին Հայաստանի փայլուն քաղաքակրթութիւնը, որ գագաթնակիտին կը հասնէր Բագրատունեաց թագաւորութեան ատեն։ Թաթարները մարդկային եւ նիւթական հսկայ կորուստներ յառաջացուցին եւ այնպիսի տկարացման ենթարկեցին երկիրը, որ գարեր շարունակ անդամալուծուեցաւ։»²

Այժմ եթէ սոսում մը ընենք ու հասնինք ԺԲ. դար, կարգանք միայն մէկ փաստաթուղթ, պատկերացնելու համար հայութեան վիճակը սեփական երկրին մէջ։ Խումբ մը արեւմտահյերու կողմէ Մակար Կաթողիկոսին ուղղուած նամակի մը մէջ կ'ըսուի հետեւեալը. «Ոչ մարդկային լեզուն եւ ոչ ալ նրա գրիչը չեն կարող նկարագրել այն բազմատեսակ ծանր դժբախտութիւնը, որ կրած ենք եւ կը կրենք։ Մեր հայրենի հողի վրայ մեր կեանքը խաղալիք է դարձած մեր իշխողներու ձեռքին. մեր կեանքը անապահով դրութեանց մատնուած է, մեր ընտանիքը ամօթաբեր բռնութեանց, մեր զաւակները զոհ են դարձած կոպիտ ուժի, մեր գառն քրտինքով վաստակած հացը մեզմէ կորզելու, մեր զաւակները սովամահ կոտորուելու ենթարկուած են, մեր եկեղեցիները կը սրբազդուին եւ հրոյ ճարակ կը լինին, մեր սրբութիւնները կ'անարգուին եւ մեր հաւատը կը հայուուի եւ հոգեւորականութիւնը ենթարկուած է հինգերորդ դարում տեղի ունեցած բոլոր տառապանաց։» («Տեղեկագիր Հայկ. գիտ. ակադեմիայի», 1946, թիւ 10, էջ 52):³

Մինչ այդ, ԺԼ. դարու սկիզբէն ի վեր Ռուսիոյ եւ Եւրոպայի միւս մեծ պետութիւններուն ուշադրութիւնը մեր վիճակին վրայ կեղրոնցներու ու զայն բարեկաւելու համար՝ անոնց ներդրումը ապահովելու մեր բոլոր փորձերը ձափողած են: Անոնց բոլոր միջամտութիւնները եղած են իրենց համար շահեր ապահովելու նպատակով, ըլլայ Ռուսիոյ կողմէ Կովկաս մուտքը, ըլլայ միւս պետութիւններուն կողմէ մրցակցութիւնը Օսմանեան իշխանութիւններէն մենաշնորհումներ կորպելու համար: Նաեւ իրենց ազգեցութեան սահմանները ընդլայնելու՝ առանց որ ասիկա թարգմանուի հայութեան ի նպաստ: Թուրքերուն կողմէ ալ խոստացուած բարենորոգումներու բոլոր ծրագիրները, 1839-ի, 1856-ի, 1875-ի թէ 1876-ի մնացած էին թուղթի վրայ. միշտ ալ ձեւը գտած էին անոնց գործադրութեան խուսափելու, օգտուելով Եւրոպական այս կամ պետութիւնը սիրաշահելու իրենց դիւնապիտակն սաղբանքներէն:

Պերլինի Վեհաժողովէն ձեռնունայն դարձին, Խրիմեան Հայրիկ ամենէն մեծ դասը տուած էր իր ժողովուրդին՝ հարիսայի մեր բաժինը ստանալու համար երկաթի՛ շերեփ ունենալու անհրաժեշտութեան մասին. «Է՛հ, սիրելի ժողովուրդ հայոց, ես կրնայի՛ հարիսայի կաթսային մէջ խոթել իմ թուղթէ շերեփը, որ պիտի թրջուէր եւ հոն մնար: Հոն, ուր զէնքն է խօսող, ուր սուրեք կը շողշողան, հոն ի՞նչ գործ ունին խնդիրք եւ աղերսաթուղթք: Ապա, Հայոց Հայրիկը իր բարոզը կ'աւարտէր հետեւեալ խօսքերով, որոնք կարծես այնքան չեն յիշատակուիր, որքան շերեփի իր փոխարերութիւնը, ժողովուրդ, ամենէն առաջ քո ազատութեան յոյսը քո վրայ դիր, քո խելքին եւ բազուկին ուժ տուր, մարդ ինքնիրմէն պէտք է աշխատի, որ փրկուի. Իսրայէլ, ուր փրկեսցես զքեզ:»⁴

Նոյն Վեհաժողովէն վերադարձին ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքը, որ նոյնպէս եկած էր ինքնապաշտպանութեան դիմելու եղորակացութեան, «Զկենանք հոս, Հայաստան երթանք» կուզը կ'ուղելէր իր ժողովուրդին:⁵

Զէնքի ու ինքնապաշտպանութեան կոչին պիտի պատասխանէին հայութեան ընտիր գաւակները: Պիտի կազմուէին ազգային կուսակցութիւնները, պիտի վոխտուէր հայուն պատեկերը: Թուղթէ շերեփով չէր այլեւս, որ հայութիւնը պիտի մօտենար հարիսայի կաթսային: Միւս կողմէ շարդերը պիտի շարունակուէին աւելի մեծ չափերով յատկապէս 1894-1896, եւ յետոյ 1909-ին, Օսմանեան նոր սահմանադրութեան հաստատումէն իսկ անմիջապէս ետք:

Սակայն կը թուէր նաեւ, որ ի վերջոյ մեծ պետութիւնները պիտի լսէին մեր պահանջները:

Ռուսաստան, հաւանաբար իր յառաջադէմ մտաւորականութեան ճնշումին ներքեւ, եւ յաղթահարելով աւստրօգերմանական ընդդիմութիւնը, այլեւ շնորհիւ Ֆրանսայի ու Անգլիոյ ալ համաձայնութեան, պիտի ընդունէր 1914 Փետրուար 8-ին բարենորոգումներու համաձայնութիւն մը պարտադրել Օսմանեան կայսրութեան իթթէհատական կառավարութեան: Հայաբնակ վեց նահանգներուն (վիլայէթ) եւ Տրապիզոնի ալ նահանգներու տարածքին վրայ պիտի ստեղծուէին երկու նահանգներ: «Այս ծրագիրը կը նախատեսէր հայկական նահանգներու համար ընդհանուր քննիչներու նշանակումը, չէզոք փոքր ազգերու ներկայացուցիչներէն ընդունէր հակողութեան տակ առնել այդ նահանգներու վարչական գործերը: Միւս կողմէ ան հայոց համար կ'երաշխաւորէր ընդհանուր խորհրդատուններու, պաշտօնեաներու եւ ոստիկան-գորաց որոշ թիւ մը, որ համեմատական պիտի ըլլար հայկական նահանգներու իրենց

Բնակչութեան թիւին:»⁶

Պաստրմածեան կ'աւելցնէ. «Կը թուէր թէ նոր թուական մը պիտի բացուէր Թրքահայաստանի մէջ: Այն գաղափարը, որուն համար թուրքիոյ հայերը կը պայքարէին սերունդներէ ի վեր, այն գատը, որուն համար այնքան հայրենական իրենց կեանքը, - ինքնավար Թրքահայաստան մը՝ Օսմանեան կայսրութեան շրջածիրին մէջ իրադրումի ճամբուն մէջ էր:»⁷

Սակայն պատմութիւնը տարբեր ընթացք պիտի ստանար. հազիւ Հայաստան պիտի հասնին երկու նշանակուած լիազօր քննիչները՝ հոլանտացի Westenenk եւ նորվեկիի Hoff, 1914-ի յուլիսին, նոյն ամիսն իսկ պիտի պայթի Առաջին աշխարհամարտը, ու անոնք առօք-փառօք պիտի վերադառնան իրենց երկիրները: Արամիտ հայեր, յետոյ Եւրոպային ստացուած ամբողջ օգնութիւնը «վեց թեներէ հով» եղաւ պիտի ըսէին... Արդեօք թուրքերը, որոնք արդէն երկար ատենէ ի վեր կը ծրագրէին հայոց ցեղասպանութիւնը, հաշիւչի՞ն ըրած նման հաւանականութեան մը վրայ...»

Ցետո՞յ: Հայաստան պիտի վերածնէր իր «քաջ որդւոց սուրբ արիւնով», 1918 Մայիս 28-ին՝ հրաշքի մը նման յարութիւն առնելով: Մեծ եղեռնի խաչելութեան ետք:

Այսօր, երբ անբաւ մարդկային ու նիւթական ուժեր կը սպառենք մեր Դատը աշխարհին ծանօթացներու եւ հակազդելու համար հակահայ պայքարին, ու երբ որքան ալ որ խրախուսի երեւոյթները ըլլան պարբերաբար, շատերուս ի զուր կը թուին մեր այս ճիգերը՝ մեր իրաւունքներուն վերատիրանալու համար, թուղթէ շերեփ պարզապէս, ատենը չէ վերյիշելու Վարժապետեան Պատրիարքի ու Խրիմեան Հայրիկի յորդորները: Վերադառնալ երկի՛ր, եւ ապաւինիլ միայն սեփական ուժերուն:

Ո՞ր ուշիմ ընթերցողը վերնագրի շեշտուած բառին մէջ պիտի չտեսնէ հայ մարդու խելքի ու բազի ուժին օգտագործման մարտահրաւէրը, եւ ոչ անպայման տոն-քիշութեան ուազմական գործողութիւններ՝ մեր երկիրը ամրակայելու եւ տարածաշրջանին մէջ համաշխարհային առումով նկատուելի ներկայութիւն դառնալու համար:

ՎՐԵԺ-ԱՐՄԵՆ

1. Հրանտ Պաստրմանեան, ՀԱՅՈՑ ՊԱՍՄՈՒԹԻՒՆ, Ա. հասոր, թրգմ. Մ. Իշխան, Պէյրուր 1954, էջ 206

2. Անդ, էջ 11

3. Գանիկ Գիւղալեան, Հայ յեղափոխութիւնից առաջ, ՅՈՒՆԱՊԱՏՈՒՄ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Բոստոն 1950, էջ 27

4. Ս. Վրացեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծնունդը եւ հիմնադիմները, ՅՈՒՆԱՊԱՏՈՒՄ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Բոստոն 1950, էջ 66-67

5. Անդ, էջ 64-65

6. Պաստրմանեան, էջ 182

7. Պաստրմանեան, էջ 183

«Աչքերովս տեսայ պատմութեան ամենամեծ ոճիրը»

Բարսեղ Շաթոյեանի վկացութիւնը

Բարսեղ Շաթոյեան (արաբագիտ), ծնեալ Տիարապեթիւրի (Ամիդ) Դիրքութիւն 1905-ին, կը պատմէ.

«Աչքերովս տեսայ պատմութեան ամենամեծ ոճիրը, զոր անկարող է նկարագրել լեզուն կամ գրիչը, զարհուրելին, զոր անկարող եմ մոռացութեան ենթարկել անցնող 81 տարիներու ընթացքին»:

Ամրան սկիզբը մայրս, քոյրս եւ ես (հայրս բանակ տարած էին ու չէր վերադարձած) քնացած էինք մեր տան տանիքը: Լուսաբացին, զգացինք որ մէկը «յալլա ղահ» ըսելով կը զարնէր մեզի, մեր աչքերը բացինք. թուրք զինուոր մըն էր: Հսած էինք, որ տեղահան պիտի ընեն մեզ: Մենք՝ զիւղին ծայրի բնակիչները, շուրջ վաժառուն հոգի էինք, պատրաստուեցանք, կղպեցինք մեր դռները, առինք ինչ դրամ որ ունէինք եւ նոյն ոստիկանին ու քիւրտի մը հետ, որ մինչեւ ծունկը երկարող օսմանեան սուր մը կախած էր մէջքէն, ելանք դէպի աքսոր. դէպի ողջ մա:

Քալեցինք դէպի արեւմուտք, անցնաք երկու կողմերը ցանքով լեցուն ուղիներէ: Խումբին մէջ տարիքով ամենէն մեծ տղան են էի. շարունակ կը հետեւէի թուրքին ու քիւրտին շարժումներուն: Վերջինը ոչ միայն մարդկութենէ, այլև բարոյական ընբռնումէ ալ գուրկ էր: Առաջին օրը, մէկ օրուան գեռ քօղածածկ հարսը առաւ տարաւ ցանքին մէջ. հարսը վերադարձաւ բգկուուած հագուստներով: Հատ չանցած, տարաւ ուրիշ մը. Կէս ժամ ետք ինքը եկաւ. աղջիկը չեկաւ: Մայրս, որ անվախ ու համարձակ էր, քիւրտին ըսաւ. «տեսնեմ սուրդ»: Քիւրտը հանեց սուրը պատեանէն. տեսանք ճերմակ արիւնը կը կաթէր անկէ. գագանը սուրը միրճած էր աղջկան արդանդին: Բոլորը լացին իսկ մայրս նախատեց զայն:

Բաւական քալելէ ետք, թուրք ոստիկանը իջաւ իր ձիէն, նստաւ գետինը. բացաւ թաշկինակը եւ ըսաւ. «Ով որ դրամ ունի թող բերէ հո՞ս դնէ, որովհետեւ ճամբան կը կողոպատեն ձեզ»: Ապա քալեցինք հասանք աջին գանուող ձոր մը. թուրքը իջաւ ճիէն եւ հրահանգեց բոլորին իջնել ձոր. գիտցանք որ հո՞ս պիտի մորթեն մեզ: Խումբը սկսաւ իջնել. մենք վերջիներն էինք. մեր կարգը չեկած, թուրք ոստիկան մը հեւ ի հեւ եկաւ եւ բան մը փոխանցեց զինուորին, իսկոյն զինուորը վեր կանչեց բոլորը եւ շարունակեցինք մեր ճամբան: Այդ վայրկեանին հրաշք մը համարեցինք ոստիկանին ժամանելը, եթէ ուշանար ջարդուած էինք:

Նոյն իրիկունը հասանք Բաքրմահղան գիւղաքաղաքը. ելանք մեծ չէնքի մը տանիքը եւ հոն անօթի գիշերեցինք: Առաւոտուն քշուեցանք դէպի հարաւ. բաւական քալելէ ետք հասանք Տիարբեթիր պարիսպով քաղաքը, ուր երկարահասակ տաճիկ կին մը, շարքին ետեւէն քալած ատեննիս, գրիկեց ու փախցուց քոյրս՝ Սառան: Ես սկսայ լալ ու կանչել, բայց մայրս արցունքուա աչքերով, նայուածքը ետին ուղղած «ձգէ, թո՞ղ տանի, թերեւս ապրի, արդէն մեզի հիմա գերը պիտի նետեն» ըսաւ: Շարունակեցինք քալել, բայց քրոջս կորուստը տառապանք կը պատճառէր մեզի:

Հասանք գետեզերք մը, մայրս կարծեց որ հոն պիտի խեղդեն մեզ, բայց անվես անցանք կամուրջը եւ սկսանք քալել դէպի, դէպի անապատները: Անօթութիւնն ու ծարաւը սարսափելի էին, ջուրի պատրանքը կը սպաննէր մեզ. Միամաներ կը տեսնէինք. կիները կը վագէին կարծելով որ իս-

Արևմտահայաստանի Հողակ գիւղի Պողոսեան ընտանիքը 1911-ին: 1915-ին Եղեռնի օրերուն այս գերդաստանի անդամները աքտորուեցան եւ սպանուեցան

կապէս ջուր տեսած են, բայց յուսախաբութիւնը կը կրկնապատկէր ծարաւն ու տառապանքը:

Ծայր աստիճան մաշած հասանք Հալէպ. մուտքին բժիշկ մը քննեց մեզ. ոմանց կեցուց աջ, ոմանց՝ ձախ: Զախ կեցողները, ինպէս ես ու մայրս, հիւանդներն էինք: Մեզ՝ տասնհինգ հոգի մեծ վրանի մը տակ անօթի ու ծարաւ:

Երկրորդ օրը Հօրեղբօրս աղջիկը՝ Հոկիսիմէն, որուն քոյրն ու եղեցյը մորթած էին, մեզի բերաւ երեք հատիկ խաղող, զորս մուրացած էր մեզի համար: Երկար անօթութենէն ու ծարաւէն երեք երեք հատիկ խաղողը արցունքով կերանք: Անկէ ետք մեզ զետեղեցին Սալիբէ փողոցի դիմացը լքուած մեծ դուռով բակի մը մէջ, ուր ամէն իրիկուն երկուերեք մարդ կու գային, մեծ կաթսայով ոսպ կամ ձաւար կ'եփէին եւ իւրաքանչիւրիս կու տային օրը մէկ կամ երկու շերեփ: Այդ բակը եւ կաթսային առթած մուրը պատին վրայ երկար ատեն մնաց իբրև վկայութիւն:

Քիչ մը առողջանալէ ետք, մեր խումբը բամնեցին երկուքի. մէկ մասը դէպի իրաք քշեցին, միւսը՝ դէպի Հոմս, Համա: Հօրեղբօրս ընտանիքը քշուեցաւ դէպի Համա, իսկ մենք՝ իրաք. անշուշտ դէպի անապատները, ուր կային թէ գնչուներ, թէ վրանաբնակ արաբները: Բայց միակ անօթիները եւ սովէն տառապաղները մենք էինք. Հետզհետէ մեր առողջական վիճակը կը վատիքարանար:

Օր մը, երբ նստած էինք վրաններէն քիչ մը հեռու, մայրս ինձի հարցուց. «Ճա՞մ քեզի այս արաբներուն, գնչուներուն». բաւական մտածելէ ետք՝ «այո՞» պատասխանեցի: Մայրս ձեռքէս բոնեց եւ տարաւ առաջին վրանը, ուր հեռու տեղէ վաճառական մը եկած էր առեւտուր կ'ընէր տեղւոյն վրանաբնակ գնչուին հետ: Մայրս ձեւերով հասկցուց մարդուն, վաճառականը ըսաւ: «Ես հետս կը տանիմ տղան» միւսն ալ ըսաւ: «Ես ալ կինը կ'առնեմ»: Ես, որ կեանքիս մէջ արաբներն բառ չէի լսած, հրաշքով հասկցայ թէ ի՞նչ կ'ըսէն երկուքը. մօրս բացատրեցի, մայրս ընդունեց: Վաճառականը զիս դրաւ իշուն վրայ եւ բամնուեցայ մօրմէս, եղայ կատարեալ որբ:

Հասանք արաբաբնակ վրանները, մարդուն կինը անկիւն մե տրամադրեց որ քնանամ: Զկրցայ քնանալ. մօրս կարօտը կը տանջէր զիս, թէեւ գեռ որ մը չէր անցած մեր բաժանումէն, բայց ես զինք յիշելով անդաղար կու լայի: Լսեցի որ մարդուն կինը կ'ըսէ. «Հյուսալադ համբիրբքի» (տղան կու լայ). Հասկցայ ինչ կ'ըսէ, եւ փորձեցի զսպել լաց: Յաջորդ օրը կինը զիս անօթի դրկեց արածելու իր հօտը. հինգ-վեց որ յետոյ, առաւօտ մը, հօտը պակաս, վլոնեց զիս:

Սկսայ առանձին քալել դէպի բարձունքները, յանկարծ հիւսիսային բարձունքին վրայ նկատեցի գունաւոր հագած կիներու հսկայ խումբ մը, որ կը քալէր դէպի բարձրաւանդակը: Անոնց հագուստներուն դոյներէն զդացի, որ հայր են. ուզեցի միանալ իրենց: Սկսայ քալել դէպի այդ ուղղութեամբ. մինչ այդ վրաններու բնակիչ երկու կիներ, որոնք իրենց գլուխներուն վրայ առարկայ շալկած կու գային ամբոխին կողմէն «Հասան, ո՞ւր կ'երթաս, հոն մի՛ երթար, հիմա այդ բոլորը պիտի մորթեն» բախն ինծի: Ես չշարունակեցի ճամբաս, միայն ճեռուէն ճետելեցայ անոնց, մինչեւ որ բարձունքին միևս կողմը իջան:

Իրկունը թուրք ոստիկան մը եկաւ, այդ կիներուն վրանը մտաւ: Ես պահութեցայ վրանին ետեւ եւ սկսայ մտիկ ընել. ոստիկանը արաբին ըսաւ. «Հաւաքեցէ՛ք ձեր մարդիկը, առէ՛ք ինչ որ ունիք սպաննող իրեր եւ եկէ՛ք. այսօր այս խոզերը, զորս սոստիկանները գնդակահարեր են, յետոյ իրենց հրամայած են շրջիւ անոնց մէջ եւ ով որ ողէ է, քարով գլուխը ճգմել մինչեւ որ բոլորը մեռնին. ապա կողոպտել անոնց ոսկիները՝ եթէ մնացած են:

Երկու-երեք օր ետք, անտանելի հոտ մը տարածուեցաւ անապատին մէջ: Զկրցան հոտին դիմանալ: Կիները գացին եւ դիակները մերկացնելէ ետք նետեցին ֆուրաթ (եփրատ) գետը: Ես մարդու մը հետ գետեզերքի վարի կողմերը կ'աշխատէի. յանկարծ տեսանք ճերմակ, ուռած ու մերկ մարմիններ ջուրին վրայ իրարու զարնուելէն ու հրելէն յամբնթաց կ'ուղղուէին հոսանքն ի վար: Անոնք այնքան շատ էին, որ գետին արագահոսութեան արգելք կը հանդիսանային: Շատեր ջուրին երկու կողմը «կախուելով», ուրիշներու ճամբայ կու տային, ուրիշներ ոլորապտոյտ ջուրին մէջ իրարու կը փաթթուէին, սակայն բոլորը լուռ կը նայէին դէպի երկինք: Զարհուրելի՛ էր, զարհուրելի՛: Զկրցայ զսպել ես զիս, ինքվինքս ելայ: Ինչպէ՞ս ճեռացնել աչքերէս այդ տեսարանը. կը փակէի աչքերս, բայց անօդուտ. անոնք կը յամառէին մնալ կախուած գետեզերքէն. եւ կարծես յիշեցնելու, թէ ես ալ նոյն ճակատագիրին պիտի ենթարկուէի, եթէ հրաշքով մը այդ երկու կիները զիս կանչած ըրլային:

Անցան քանի մը օրեր: Գետեզերքը կախուած դիակներուն հօտը կը շարունակէր հասնիլ վրաններուն: Արաբները ստիպուեցան ձգել շրջանը ու հեռանալ. ես ալ քալեցի իրենց հետ: Յաջորդ ժամանակաշրջանին մէկը վոնտեց, միւսը ընդունեց. Քերջապէս վրանէ վրան թափառելէ ետք, մնացի Սալեհ Համմադէին քով հինգ-վեց տարի:

Օր մը ցորեն գնելու համար անցանք Տիգրիս գետը եւ գացինք Զախոս կոչուած գիւղը, որուն բնակիչները Քըլդէնի (Քալդէացի) էին: Ուղար նստեցուցինք մուխթարին (գիւղապէտ) դրան առջեւ: Արաբը ելաւ մուխթարին քով, ես մնացի ուղարին հետ: Օգոստոս 15-ն էր, բոլոր փոքրիկները

գունաւոր հագուստներ հագած էին, յիշեցի մեր գիւղը, երբ տօնական օրերուն փոքրիկներս այսպէս գունաւոր կը հագուստնք, մինչ արաբներուն քով աչքերս սեւէն զատ ոչինչ կը տեսնէին: Երբ զմայլած կը նայէի չորս կողմս՝ որ քրիստոնէութիւն կը բուրէր, նկատեցի մարդ մը, որ ուղղակի աչքերու մէջ կը նայէր եւ լաւ մը կը զննէր զիս. վախ մը զգացի. մարդը ինձի նայելով ելաւ մուխթարին քով:

Արաբը իշաւ, բենցուցինք ցորենը եւ գացինք ջրաղացք՝ ցորենը աղալու: Երկու հոգի մեր ետեւէն հասան, բնակիցին զիս եւ հարցուցին, թէ քրիստոնեա՞յ եմ. «Ոչ, ես մահմետական եմ, անունս ալ Հասան է», ըսի վախով: Աննցմէ մէկը չհաւատաց եւ թեէս քաշելով տարաւ մուխթարին:

Արաբը հասաւ մեր ետեւէն եւ մուխթարին ըսաւ, թէ իր տղան եմ: Մուխթարը ըսաւ. «Մուսուլի կողմերը կին մը կայ. կ'ըսէ թէ իր տղան ձեր կողմերը կորսնցուցած է եւ այս տղան կապուտաչեայ ու ճերմակամորթ է. հայ ըլլալու է. եթէ կնոջ տղան չելլէ, եկէր ետ առէ՛ք, տարէ՛ք»:

Հասկցայ, որ այդ մարդը, որ կը նայէր ինծի, մուխթարին ըսած է, որ արաբներուն հետ քրիստոնեայ մը կայ, ազատեցէք զայն: Ութ օր յետոյ արաբները եկան որ տանին զիս. մուխթարը ըսաւ. «Լուր դրկած եմ կնոջ, որ գայ, սպասենք»: Արաբները սպասեցին, երկու օր յետոյ կին մը եկաւ եւ լալով փաթթուեցաւ ինծի: Հսաւ, թէ իր տղան եմ: Արաբները հարցուցին ինծի, թէ մի՞շտ է: Այո՛, ըսի, թէեւ գիտէի, որ մայրս չէր, ինքն ալ գիտէր անշուշտ, բայց կարեւորը ազատին էր:

Հայ կնկան հետ գացի դէպի Մուսուլ: Ան կ'աշխատէր գեղագործի մը տունը: Ընդառաջելով իմ առաջարկիս, զիս զրկեցին «Մայթամ է-պապա էլ-համես էլ-հաշեր ֆի էլ-Մուսուլ» (Տասն հինգերորդ Պապի որբանոց Մուսուլի մէջ) որբանոցը, որ աշխատեցայ եւ վարդապետական ուռած ստացայ: Քանի մը տարի յետոյ, 1925-ին, զիս զրկեցին Լիբանանի Շարիքի անունով վանքը, մասնագիտանալու արաբէրէն լեզուին եւ այլ լեզուներու մէջ, անունս ալ Աֆրամ (Եփրեմ) դրին:

Լիբանանի մէջ երկար փնտուտուք ետք, իմացայ որ հօրեղօրս աղջիկը ողջ է Համայի մէջ, գտայ հասցէն նամակ-ցեցայ եւ իրմէ իմացայ, թէ մայրս դարձած է երկիր, Դըլնէ: Հոն ալ զրկեցի նամակ, որուն իրեւ պատասխան ստացայ մօրս ողջութեան լուրը: Ուրախութենէս լացի:

1930-ին, երբ Մուսուլ վերադարձանք ճեռնապրուելու համար, մեծ անակնկալ էր ինծի՝ մայրս դիմաւորեց զիս: Ան ամուսնացած էր հայու մը հետ եւ կազմած ընտանիք: Զձեռնագրուեցայ. միացայ մօրս, ապա եկայ Հալէպի եւ Լիբանան ուռուցչութեան պաշտօն վարեցի 42 տարի. Եղայ ուռուցչ Հալէպի Սահակեան վարժարանին մէջ, պաշտօնավարեցի նաեւ ն. Փ. Ճեմարանին մէջ, Լ. Շանթի հետ միասին. Ինչպէս նաեւ Յովլակիմեան երկրորդական վարժարանին մէջ: Սակայն ոչ պաշտօնը, ոչ տիտղոսները եւ ոչ ալ հանգիստ կեանքը կրցան մոռցնել տարիներու տառապանքն ու թշուառութիւնը, զոր կրեցի հայ որ քրիստոնեայ ըլլալու անմեղ յանցանքին պատճառով: Ոչ ալ կրցան յիշողութենէս ու աչքերէս ջնջել ահաւոր տեսարանը, որուն ականատես վկան եղայ եւ զոր յաճախ արցունքովս կ'օծեմ, անեղծ պահելու զայն համայն մարդկութեան անարդարութեան ծածկող փոշիէն:

ՍԵՐԱ ՔԻԼԵՃԵԱՆ

Մատուցման Հայոց Ցեղասպանութեան պատճառած

հոգեխոցին եւ անոր փոխանցման մասին

Սփիւռքահայու մեր առօրեային մէջ մեծ տեղ կը դրաւեն հայապահպանումը՝ այդ ուղղութեամբ տարուող աշխատանքները: «Պէտք է հայ մնանք», «մեր հայութիւնը պաշտպաննենք», «հայորէն վարուինք», «հայերէն խօսինք», «հայ զգանք», «հայկականը սիրենք ու արժեւորենք», «հայութենէն չհեռանանք», «մեր հայկականութիւնը չկորսնցնենք, չծուլուինք» եւ այսպիսի բազմաթիւ արտայատութիւններ ոչ միայն իւրայատուկ, այլ նաև հարազատ են ամէն սիրուքահայու հետեւանքն են մեզ բնորոշող վիճակի մը՝ ապրումներու: Այս յոդուածով պիտի փորձենք հասկնալ ցեղասպանութեան անմարդկայնութիւնը ապրած, եղեռնէն ճողովրած աշխարհասփիւռ հայութեան հոգեբանութիւնը: Նկարգրելէ ետք հաւաքական սպանդի մը ազգեցութիւնը անհատի մը, ինչպէս նաև հաւաքականութեան մը վրայ, պիտի անդրադառնանք վերապրումի տարբեր գործնաժայերուն եւ վերապրողներու հոգեբանութեան: Պիտի փորձենք զանապանել ընդհանուր հոգեկան երեւոյթները մասնակիներէն:

Ի՞նչ է հոգեխոցը

Հոգեխոցը (Traumatisme psychique) մարդուն հոգեկան աշխարհին վրայ, անսպասելի, անկանխատեսելի ու բրոտ դէպքի մը հետեւանքն է: Հոգեխոցը արդիւնք է կոսպիտ հանդիպումի մը մահուան հետ: Ճիշտ է, ամէն մարդ գիտէ, որ ինք եւ իր հարազատները օր մը պիտի մեռնին, սակայն ոչ ոք կը սպասէ բիրտ ձեւով հանդիպելու իր կամ իր հարազատին մահուան: Առաւել, ոչ ոք կընայ պատկերացնել մահը: Այս յանկարծակի հանդիպումը անպատկերացնելի երեւոյթի մը հետ կը բնորոշէ հոգեխոցը: Անպատկերացնելի, ուրեմն նաև անփորհրդանշելի եւ անսաելի վիճակներ ու անոնց առընչուող ապրումներ իւրայատուկ են բրտութիւններու, պատերազմներու, բնական աղէտներու եւ ցեղասպանութիւններու: Արդարեւ՝ լուութիւնը եւ խօսելու ու արտայայտուելու անկարողութիւնը կը յատկանչեն հոգեխոցը:

Երբ դէպք մը կը խախտէ անհատի մը հոգեկան հաւաքալուութիւնը, կը ներխուժէ անոր ներաշխարհէն ներս եւ իր հետ կը բերէ ահ ու սարսափ, կը տկարացնէ նաև անոր եսը, կը թուլացնէ անոր ինքնավստահութիւնը: Անհատին ինքնավստակերացումը կը փոխուի ու ան ինքզինք կը զգայ խոցելի ու յաղթահարելի:

Հոգեխոցը յարնչական է նաև խզումի: Այս խզումը տեղի կ'ունենայ այլազան մակարդակներու վրայ՝

ա) Հոգեկան. խզում ներքին աշխարհի պատկերներուն եւ սպասումներուն ու արտաքին աշխարհի իրականութեան միջեւ, երբ մահն ու կրուստը յանկարծ կը վերածուին շօշափելի իրականութեան:

բ) Իմաստի. խզում կեանքի իմաստի, որ հիմնականորէն կը փոխուի հոգեխոցը յառաջացնող դէպքէ մը ետք: Իշխող զգացումները, յաճախ, անարդարութեան զոյ ըլլալու եւ կեանքի իմաստազրկումն են:

գ) Ժամանակի. հոգեխոցը ժամանակը կը հատէ ու կը ստեղծուին ցնցիչ դէպքէն «առաջ» եւ «ետք» հասկացութիւնները:

դ) Տարածքի. հոգեխոցը հիմնականորէն կը փոխէ մարդուն կապը իրական եւ խորհրդանշական տարածքին հետ: Տեղափոխութիւնները, տեղահանութիւնները, քանդուումները կը խցէն մարդուն իրական կապը տարածքին հետ, իսկ հոգեխոցը կը փոխէ անոր հետ անհատին ունեցած կապը:

ե) Պատմութեան. անհատի մը կամ հաւաքականութեան մը պատմութիւնը կը խցու հոգեխոցը յառաջացնող դէպքէ մը ետք եւ անհատներուն կապը իրենց պատմութեան

հետ էականօրէն կը փոխուի:

զ) Մշակոյթի. հոգեխոցը կը խզէ նաև մշակոյթին իմաստը եւ պատկերացումը, անհատին կամ հաւաքականութեան կապը անոր հետ:

Այս գիտանկիւնէն, Հայոց ցեղասպանութիւնը, իր անկանխատեսելի տարողութեամբ, իր պատճառած ահ ու սարսափով, մահը անմիջական ու սովորական դարձնող անմարդկայնութեամբ, սպանութիւններու աներեւակայելի ու անպատկերացնելի բրտութեամբ, հաւաքական հոգեխոցի մը աղբիւր է:

Ցեղասպանութեան հոգեխոցը եւ վերապրումը

1915 թուականին, անմարդկային ձեւով սպանուեցան անգէն հայեր, անպաշտպան կիններ եւ անմեղ մանուկներ: Անոնք չմեռան մարդուն արժանավայել մահով, անոնց մարմիններն ու հոգինները բռնաբարուեցան, անոնք անօթի ու ծարաւ քաշչուեցան ու երբ հիւծած ինկան անապատի աւագներուն վրայ, չարժանացան վերջին աղօթքի, հրաժեշտի ու թաղման, չունեցան գերեզման եւ իրենց գոյութիւնը անգամ ժխտուեցաւ:

Հայ անհատը զրկուեցաւ լիակատար մարդ զգալու եւ որպէս այդ ապրելու իրաւունքն: Ի զուր չէ որ մննք, հայերս, շատ կ'օգտագործենք «անմարդկայնութիւն» բառը որպէս «բրտութեան» համաօր յլացք: Հայ հաւաքականութիւնը «գլխատուեցաւ» (կ'ըսենք մննք), երբ ջարդուեցան իր մտաւրականները, զրկուեցաւ իր առնականութենէն եւ խորհրդանշականորէն «կրտուեցաւ» երբ սպանուեցան իր չափահաս տղամարդիկը: Ցեղասպանութենէն ճողովրածները կրեցին այս արհաւերքին հետեւանքը իրենց հոգեկան աշխարհին մէջ: Անոնք վերապրեցան իրենց ապրածին, տեսածին, լսածին ծանր հոգեկան բռնուվ, զրկուած կեանքէ, հողէ, մշակոյթէ, պարտաւորուած ներմղելու սարսափն ու անձկութիւնը, գոյատեւելու համար:

Նախապէս ըսինք, որ հոգեխոցը կը յատկանչուի լուութեամբ: Սաստիկ բրտութիւն ապրած մարդիկ մէծ դժուարութեամբ կը խօսին իրենց ապրածին մասին: Հոգեխոցը սովորական նշաններն են՝ զգացումները արտայայտելու եւ ցնցող դէպքին մասին խօսելու անկարեկիութիւնը: Ցածախ, հոգեխոցուած անձին խօսքը զուրկ է զգացական պարունակէ: Հայոց ցեղասպանութեան վերապրողները սակայն հակասական վիճակի մը մէջ էին: Իրենց լուութեան եւ խուսափումի ցանկութիւնը կը բախէր ցեղասպանութեան զոհերուն նկատմամբ իրենց պարտքին:

Ցեղասպանութեան նպատակն էր հայ ազգի ոչնչացութեամբ: Վերապրողները իրենց գոյութեամբ փաստն էին այդ ծրագրի ձախողութեան. սակայն մեծ էր պարագը իրենց ծնողներուն, զոհերուն նկատմամբ: Եթէ այս վերջինները մեռն իրենց հայ ըլլալուն պատճառաւ, ապա վերապրողները պարատառը էին ապրիլ նոյն պատճառաւ, պարտաւոր էին իրերեւ հայ ապրիլ: Ապա թէ ոչ, իրենք իսկ իմաստագրկած կ'ըլլային իրենց հարազատներուն մահը եւ երկրորդ անգամ սպանած կ'ըլլային զանոնք: Այս պարտքը, վերապրելու, հայկականութիւնը պահպանելու, հայ լեզուն ու մշակոյթը չկորսնելու պահպանը ուղղակիութիւնը կապուած են նաև վերապրումին տուած յանցանքի, մեղքի զգացումին: Հաւաքական որեւէ բրտութիւն վերապրողներուն մօտ կը յառաջացնէ մեղքի զգացում: Ինչո՞ւ ինքը եւ ոչ ես: Ինչո՞ւ չկարուցացայ կասեցնել պատահածը. Ինչո՞ւ չկարուցացայ պաշտպանել սիրելիներս կամ թաղել զանոնք: Այս մեղքի զգացումը կը յառաջացնէ չի հոգեխոցը կը փոխէ անոր հետ անհատին ունեցած կապը:

Այս հակասական հոգեվիճակին մէջ, բոլոր վերապետողները նոյն ձեւով չհակագողեցին: Ոմանք ընտրեցին լուռթիւնը: Անոնք խուսափեցան պատմելէ, նոյնիսկ երեխն հայերէն խօսելէ (յիշենք նկարիչ Արշիլ Կորքին): Հաւանաբար նաեւ չուղեցին իրենց հոգեխոցը փոխանցել իրենց զաւակներուն (յիշենք Մայքը Արլէնի «Դէպի Արարատ»ը օրինակ), չգիտնալով՝ որ լուռթիւնը, խօսքին չափ լի է խոզմներով ու անոնց փոխանցմամբ: Ուրիշներ կատարեցին իրենց պարաքը, խօսեցան ու պատմեցին, հայերէնը եւ հայկականութիւնը եղան իրենց ինքնութեան առանցքը: Եղան Հայ նախքան Մարդ ըլլալը: Նոյնիսկ հակասութեամբ ապրեցան իրենց հայու ու մարդու ինքնութիւնները:

Հոս կարեւոր է նաեւ անդրադառնալ այն իրողութեան, որ ցեղասպանութենչն առաջ, արեւմտահայերու կապը իրենց հողին, մշակոյթին եւ լեզուին հետ բոլորին մօտ նոյնը չէր: Ոմանք, Պոլսոյ, Պուրասայի հայերը օրինակ, շատոնց արդէն հեռացած էին «մայր» հող պարունակէն, ուրիշներ, Կիլիկիոյ հայերէն շատեր, կորսնցուցած էին հայերէնը որպէս ինքնութեան պարունակ: Բնականաբար վերապրումի գործնթացները չէին կրնար նոյնը ըլլալ բոլորին մօտ: Իսկ ցեղասպանութենչն ետք, այս գործնթացերուն վրայ մեծ ազգեցութիւն ունեցան նաեւ հիւրընկալ երկիրներուն ներքաղաքական վիճակը եւ ընկերային համակարգը: Վերապրումը նոյնը չէր կրնար ըլլալ Միջին Արեւելքի երկիրներուն մէջ, ուր ընկերային համակարգը համայնքային է եւ անհատը կը յատկանշուի իր կրօնական ու ազգային պատկանելիութեամբ եւ կամ ֆրանսայի ու Ամերիկայի Միացեալ նահանգներուն մէջ, ուր ցեղասպանութենչն ճողովրած հայը մէկ օրէն միւսը գրուեցաւ նոր, իշխող մշակոյթ ունեցող երկրի մը լիիրաւ քաղաքացիի կարգավիճակին մէջ:

Յեղասպանութիւնը խզում յառաջացուց հայ ժողովուրդին մօտ: Հիմնականօրէն փոխուեցաւ անոր կապը մայր հողին, հայրենիքին, մշակոյթին ու լեզուին հետ: Հայրենիքը դարձաւ կորսուած, ուրեմն նաեւ ինքնաբերաբար իտէլականացուած ու երազային յղացք (այս երեւոյթը յատկանշական է ամէն սուզի հոգեկան աշխատանքի), իսկ լեզուն ու մշակոյթը վերածուեցան պարտքի: Խզուեցաւ Հայոց Պատմութիւնը: Ստեղծուեցան Ցեղասպանութենչն առաջ եւ ետք հասկացութիւնները: Խզուեցաւ ծննդակարգը, սերնդակապը: Կորսուեցան պապէնական գերեզմանները եւ լեզուն ու մշակոյթը կրեցին նաեւ ա'յդ ծանր բեռը: Լեզուն, կամ լուռթեան մատնուեցաւ ու պարպուեցաւ իր պարունակէն, կամ ալ մինակը գրկեց ինքնութիւնը եւ ցեղասպանութեան իր վկայութիւններով, փոխարինեց նաեւ գերեզմանները: Ան դարձաւ միակ պարունակը նախահայերուն, գոհուած հարազատներուն, գրկեց մեռելները եւ ողջերը միաժամանակ, ծանրացաւ եւ կրեց հաւաքական հոգեխոցին պատճառած հատումը, զգացականութիւնն ու ապրումները արտայայտելու անկարողութիւնը: Զարմանալի չէ ուրեմն որ նոր սերունդը

խուսափի այս պարտք-գերեզման լեզուէն եւ չկարողանայ զայն օգտագործել որպէս ազատօրէն մտածելու ու ստեղծագործելու միջոց ու կարիքը զգայ Այլ լեզուի մը:

Այսպէս՝ ցեղասպանութեան իրեն հետեւանք, թէ լուռթիւնը եւ թէ խօսքը կը կրեն ու սերունդէ սերունդ կը փոխանցեն հաւաքական հոգեխոցը: Այս իրողութեան գիտակցումը, ինչպէս նաեւ ցեղասպանութեան հոգեբանական հետեւանքներուն մասին հաւաքական մտածողութիւնը կրնան պատագրել հայերէնը իր լուռթեան կապանքներէն եւ պարտքի ու գերեզմանի բեռէն: Սակայն Ցեղասպանութեան մխտումը թուրքիոյ կողմէ, ոճրագործին կողմէ հերքումը իր անմարդկային արարքին, կու գան բարդացնելու հայութեան հաւաքական հոգեբանութիւնը:

Ցեղասպանութեան հանաչման հոգեկան անհրաժեշտութիւնը

Թրքական պետութեան կողմէ ցեղասպանութեան: Հերքումը շարունակութիւնն է կատարուած բբտութեան: Հերքերով մէկ ու կէս միլիոն հայերու ջարդը, Թրքական պետութիւնը կ'անէացնէ, կ'ոչնչացնէ մեր նախնիները: Եթէ իրենք գոյութիւն չեն ունեցած ապա ուրեմն ո՞վ ենք մենք, ո՞վ են սիիւրքահայերը: Սիիւրքահայութեան կեանքը կը սկսի հոն ուր վերջացաւ իրենց ծնողներուն: Անոնց մահը մեր կեանքն է: Անոնց մահուան հերքումը մեր գոյութեան հերքումն է: Այս իմաստով, այնքան ատեն, որ թուրքիոյ կողմէ չէ ճանչուած ցեղասպանութիւնը եւ հասուցում չեն ստացած հայերը, ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի: Եղեռնէն ճողովրածներուն յաջորդող սերունդները կ'ապրին ու կը փոխանցեն հաւաքական հոգեխոցը, պարտքի եւ մերքի զգացումները, հայերէնը կը մնայ բանտարկուած իր լուռթեան պարապ կամ պարտքէ ու գերեզմանէ պատերուն մէջ: Բրուութեան չուրջ լուռթիւնը բբտութեան մեղսակցութիւնը կրկնութիւնն է: Կրկնութիւնն է ուրեմն նաեւ հոգեխոցի:

Ցեղասպանութեան ճանաչումը թուրքիոյ կողմէ պիտի ըլլալ հոգեխոցի բուժման առաջին անփոխարինելի քայլը: Մինչ այդ, հայերէնով մտածելը այս հաւաքական խոցուած հոգեբանութեան մասին կրնայ արտօնել չկատարուած սուզերու եւ հոգեխոցերու հոգեմշակումը (laboration psychique), կրնայ յառաջացնել փոխանցման կամ անցումի տարածք մը եւ ժամանակ մը, ուր հոգեխոցը չէ, որ կը սահմանէ հայութեան լուռթիւնը կամ խօսքը, այլ ան, խօսքին ընձեռած բեմահարթակին վրայ կ'ապրուի եւ կ'արտօնէ հայ հաւաքականութեան հոգեկան եղելոյթը:

Կարին Փափազեան- Զոհրապեան Դանաչումը
Դանաչում՝ Մոնթրէալի Համալսարանի հոգեմանկավարժական բաժանմունքէն ներս
Հոգեբան, հոգեդարմանող
Ordre des Psychologues du Québec-ի անդամ

Ներշնչման աղբիւրներ

Ալթունեան, Ժ. (2001), Բաց միայն իմ դիմաց ճամբաներն Արմենիոյ, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիսա, Լիբանան: Ֆրանսերէնէ թարգմանութիւն:

Altounian, J. (1975), Comment peut-on Utre arménien? և, dans Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie, 1990, Paris : Les belles lettres.

Altounian, J. (1978), «A la recherche d'une relation au père, soixante ans après un génocide և, dans Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie, 1990, Paris : Les belles lettres.

Altounian, J. (1986), Faute de parler ma langue և, dans Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie, 1990, Paris : Les belles lettres.

Altounian, J. (1988), Viole et Silence, dans Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie, 1990, Paris : Les belles lettres.

Barrois, C. (1988), Les neuroses traumatiques, Paris : Dunod
Crocq, L. (1999), Les traumatismes psychiques de guerre,

Paris : Odile Jacob

Gampel, Y. (2009), Mais l'horreur il y a péril... և, dans Mémoires du génocide arménien : héritage traumatique et travail analytique, Paris : PUF.

Hanus, M. (1994), Les deuils dans la vie, Paris : Dunod

Kaes, R. (1989), Ruptures catastrophiques et travail de la mémoire, dans Violence d'État et psychanalyse, Paris : Dunod/Inconscient et Culture.

Kaes, R. (2009), Le travail de l'intersubjectivité et la polyphonie du récit dans l'élaboration de l'expérience traumatique », dans Mémoires du génocide arménien : héritage traumatique et travail analytique, Paris : PUF.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸԿԱՐԱԳՐՈՎ ՍՓԻՒՐՔԻ ԳՈՅԱՏԵԽՄԱՆ ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒԽԻՇՔ

Դեռ մօտաւոր անցեալին, Սփիւրքը ենթակայ էր ինք-նութեան կորուստի շրջապատի հասկնալի առանց ճիգի կատարուած նախայարձակումներու, բայց դեռ տոկալու եւ տեւելու կամքը հզօր էր, չնորհիւ ազգային լեզուի տիրական ներկայութեան, հայկական կառոյցներու հանդէպ նախանձափութեան, հայրենիքի ամբողջացման հեռանկարի եւ ազատագրուած հայրենիք (ոչ միայն Հանրապետութիւն) վերադարձի:

Հայրենահանման հետեւանք ծանօթ սփիւրքը այսօր նկարագիր փոխած է, երբեք լուրջ քննարկման չենթարկուող Հայաստանի Հանրապետութենէն եւ մասսամբ ալ խորհրդային նախկին հանրապետութիւններէն տեղի ունեցած եւ շարունակուող աղէտ-արտագաղթի բազմերես հետեւանքներով։ Այս աղէտ-արտագաղթը որպէս նախայարձակում սփիւրքի դէմ, տապանաքար դրած է վերադարձի փիլսոփայութեան վրայ, որ տոկալու եւ տեւելու ոգեկանութիւնն էր։ Երբ հայեր զանգուածային կերպով հայրենիք կը լքեն, հտպիտի թափահարում կը դառնայ վերադարձի մասին խօսուած ճառը։ Արտագաղթողը չունի վերադարձի փոլիսոփայութիւն, վերադառնալու առաջարուանքով դուրս չէ եկած երկրէն, եւ այս կամաւոր հրաժարումը հոգեկան վարակ է նաեւ հայրենհանուածներու սփիւրքին համար։ Այս հարցը այցելութիւններու եւ շքանշաններու տուչութեան հրավառութիւններով հեռանկարային լուծում չի դառներ։ Երեւոյթին դէմ թումբ կանգնելու քաղաքականութիւնը կը բացակայի, համապատասխան վերաբերում չի ճշգուիր։ Բայց մենք կարծէք դադրած ենք հեռանկարային միտումներ ունենալիք եւ միտութեան քարոզներով կ'օրորուինք եւ կ'օրորենք։

Իրապաշտութիւնը դուռն է իմաստութեան։

Սփիւրքը այսօր իր աշխարհագրական ցրուածութեամբ արդէն յոգնակի է։ Իսկ այդ յոգնակի ներքին կապերը կ'ապրուին չնչին փոքրամասնութիւններու կողմէ։ Ինքնախարէութիւն է խորհիւ որ սփիւրքները միացնող կապերը են ինչպէս անոնք էին անցեալին։ Այնքան հզօր են ցրուումի ալիքը, ազգային լեզուի, մշակոյթի եւ ինքնութեան ազդակի գերի նուազումը։ Իսկ այդ ազգային լեզուն, սփիւրքի պարագային, հայրենահանուած ժողովուրդի արեւմտահայերէնն էր, որ այսօր ենթակայ է ոչ միայն շրջապատի այլազան լեզուներու պարտադրած օտարումներուն (aliénation), այլ նաեւ սովետահայերէն դարձած արեւելահայերէնի՝ բառապաշտին եւ ուղղագրութեան, հեռատեսիլով, այցելութիւններով, զանգուածային արտագաղթի հետեւանքով, մակերեսային հայրենասիրութենէք բխած կապկումներով։

Թանգարան մը այցելութեան ընթացքին, ուր հայ գեղանկարիչի ցուցահանդէսը կը տեւէր քանի մը շաբաթէ ի վեր, էւրի քաղաքին մէջ, տնօրէնութեան կողմէ պատի մը վրայ գրուած տող մը կարգացի։ Une civilisation sans mœuvre n'en est pas une (Conseil de l'Europe). Կը թարգմանեմ այս ընդհանրական իմաստութիւնը, զոր լսել պէտք է գիտնալ։ «Առանց յիշողութեան քաղաքակրթութիւն մը այդպիսին չէ» (Եւրոպայի Խորհուրդ)։ Հայկական սփիւրքը, սփիւրքները, ցարդ քաղաքակրթութեան մը ժառանգործներն էին, ունէին իրենց յիշողութիւնը։ բռնագրաւուած հայրենիք, լեզու, գրականութիւն։ Այսօր այդ ժառանգութիւնը ամէն օր քիչ մը աւելի կ'ամփոփուի հետզհետէ նեղցող շրջա-

նակի մը մէջ, կը փոխարինուի կարգախօսներով եւ «ծագումով հայ» ըլլալու ոչինչ նշանակող դատարկաբանութեամբ։ Իսկ լեզու, գրականութիւն, պատմութիւն ազգային նկարագրով արուեստներ յիշողութիւն են, եւ սփիւրքները աստիճանաբար կը կորսնցնեն այդ յիշողութիւնը, քաղաքակրթութիւն ստեղծելու անատակ կը դառնան, քանի որ առանց յիշողութեան քաղաքակրթութիւնը անհեթեթութիւն է։ Հայածնունդներու կողմէ ստեղծուած եւ շրջապատի ժառանգութիւնը ըլլալու կոչուած քաղաքակրթութիւնը ազգային ժառանգութիւն չէ, պիտի չըլլայ ազգային յիշողութիւն։

Մեր պատմութեան սեւ եւ գժնդակ օրերուն, Հայաստանայց եկեղեցին, Վահան Թէքէեանի ներշնչուած բառերով, «նաւահանգիստ մըն էր ծփուն», ուր կրնայինք խարիսխ նետել, կապուիլ, չտարուիլ արեւելքէն եւ արեւմուտքէն փչող մըրիկներով։ Այսօր նախայարձակման ենթակայ է նաեւ այդ պատնէշը, այդ նաւահանգիստին մեզ կապող ամուր պարաները կտրատողներ կան, ապազգային եւ ապազգայնացնող ուժեր, որոնք եկեղեցին կը չփոթեն այս կամ այն երկրի հիմնարկներու հետ, ենթակայ են ազգէն եւ եկեղեցիէն դուրս օրէնքներու։ Խօսքը չի վերաբերի միայն անհարազատ շարժումներու, ինչպիսիք են աղանդները։ Բայց նաեւ փառասիրութիւնները, չխոստովանուող շահախնդրութիւնները, նոյնիսկ ամենէն ցած մակարդակի։ Այլեւս չենք ընդգիր անգամ, երբ անհատներ կամ նոյանիսկ կազմակերպութիւններ, կ'ուզեն հեղինակագրկել Հայաստաննեայց եկեղեցին եւ անոր աւագ դէմքերը, իրենց պատիկ անձերուն փառաւորումը հետապնելով, քանի որ յաճախ պարպուած ենք ինքնութիւն կերպող բազմերես յիշողութենէ, որպէս հետեւանք անդիմութեան։

Դիմակները պէտք է վար առնել, առանց ձկունութիւն խալալու, առանց խուսանաւումներու, հիմնուելով ազգային հարազատ յիշողութեան եւ անկէ բխած արժէքներու վրայ։ Այլապէս արեւուն տակ տեղ չի մնար նոյնիսկ մեր մանր ու անբովանդակ փառասիրութիւններուն։

Զ. ՊԱԼԵԱՆ

26 Օգոստոս 1915,

Դանիկ Վարուժանի եւ Ռուբէն Սեւակի քատմնելի մորթոտումը

Հայոց յուշատերին մէջ
Օգոստոսի այս օրը պատկերող էջը
ահաւոր սեւով պատուած է:

Արին եւ սուզ կայ այստեղ...
26 Օգոստոս 1915-ին «Ցե-

դասպան Թուրք»ը մարմնաւորող ոճ-
րագործներ գաշոյններով մորթոտեցին
հայկեան հանճարին ճառագայթող մե-
ծութիւններէն երկուքը՝ անզուգական
Դանիկ Վարուժանն ու Ռուբէն Սեւա-
կը: Հայ ժողովուրդին դէմ Թուրքիոյ
կողմէ պետականօրէն գործադրուած
ցեղասպանական մեծ ոճիրին մասին
պատմագրական եւ արխիւային հսկա-
յական գրականութիւն մը գոյութիւն
ունի: Հաստափոր հատորներ կը կազ-
մեն հայ ժողովուրդի նահատակութեան
վերաբերեալ ականատեսներու վկայու-
թիւնները: Թէ եւ այդ վկայութեանց
շարքին հազուադէպօրէն կը հանդի-
պինք 24 Ապրիլ 1915-ին ձերբակալ-
ուած, աքսորուած եւ նահատակուած
հայ մտաւորականութեան անհատ առ
անհատ դիմագրաւած ահաւոր վախ-
ճանը նկարագրող արխիւային նիւթե-
րու, այսուհանդերձ մեծանուն մեր
արժէքներէն ոմանց նահատակութեան
պարագաներուն վերաբերեալ վկայու-

թիւններ գոյութիւն ունին, որոնք ուղ-
ղակիօրէն սահմուկեցուցիչ են՝ գործ-
ուած ոճիրին բարբարոսական, վայրագ
եւ անմարդկային բնոյթը պարզելու
առումով:

Այդ վկայութեանց շարքին է
հայ գրականութեան հպարտութիւնը
կազմող Դանիկ Վարուժանի եւ Ռուբէն
Սեւակի նահատակութեան քստմնելի
մանրամասնութիւնները նկարագրող
հասան անունով թուրք կառապանի մը
վկայութիւնը: Այսօր 97-րդ տարեկիցն է
նահատակութեան մէջ եղեայրացած մե-
ծատաղանդ մեր երկու գրագէտներուն
ողբերգական վախճանին: Դանիկ Վա-
րուժանի եւ Ռուբէն Սեւակի ամկորնչելի
վաստակին, հանճարեղ ստեղծագործու-
թեան եւ անկրկնելի տեղին մասին ըստ
արժանույն անդրագանալու առիթներ
կ'ընձեռէ յուշատեարը: Այսօր առան-
ձին կեղրոնացումով խօսքը կը պատ-
կանի թուրք կառապանին, որպէսզի
ականատեսի իր վկայութեամբ պատմէ
քստմնելի ոճիրը իր ցեղասպան թուրք
ազգակիցներուն («Նամտանճեանի յու-
շագրութիւնն») առնուած վկայութիւնը
լոյս տեսած է Մուշեղ հշխանի «Արդի
հայ գրականութիւն» դասագիրքերու

շարքին երրորդ հատորի էջ 120–121ին
վրայ). «Պատմողն է Հասան անունով
կառապան մը, որ հայերու Զանզլը
աքսորուած միջոցին նոյն քաղաքին
մէջ կը գտնուի: Իրիկուն մը, երբ նատած
է ախոռին առջեւ, անծանօթ եւ գաման
գէմքով ձիաւոր մը, առանց ասպնջա-
կանութիւն ինդրելու, կու գայ իր ձին
կը կապէ Հասանի ախոռին մէջ ու, հե-
ռանալէ առաջ, յիշեալին կը հրամայէ
խնամել իր ձին եւ պատրաստել յաջորդ
առտուան համար: Հասան գաղտնի կը
հետեւի անծանօթին, որ կը մտնէ ծանօթ
իթթիհատականներէն մէկուն տունը,
ուր քանի մը օրէ ի վեր ժողովներ կը
գումարուին եղեր:

«Այժմ թողունք, որ թուրք
կառապանը ինք խօսի.-

«Հետեւեալ օրը, արեւեածագէն
առաջ ուրիշ անձ մը եկաւ ձին առնե-
լու: Այդ մարդը ինծի միաժամանակ
ազդարարեց, թէ պարտաւոր էի կառ-
քովս միասին երթալ գիւղէն քառորդ
ժամ հեռու տեղ մը եւ ինքզինքս դնել
ուստիկանութեան տրամադրութեան
տակ: Հրաման մըն էր, որ ինծի կը հա-
դորդէր. հարկադրուեցայ հնազանդիլ:

Գրիգորիս Վլոդ Պալաքեանի «Հայոց Գողգոթան»

Ծնած 1876-ին, Գրիգորիս Պա-
լաքեան եղած է իր սերունդի հայ
առաջատար մտաւորականներէն: Գեր-
մանիոյ մէջ ուսանելէ ետք, 1901-ին կը
ձեռնադրուի կուսակրօն եկեղեցական
եւ կը ծառայէ Հայաստանեայց առա-
քելական եկեղեցւոյ՝ իբրեւ պատուիրակ
Եւրոպայի եւ յատկապէս Ռուսիոյ հա-
մար: Ան եղինակ է բազմաթիւ գիր-
քերու, որոնցմէ քանի մը հատը կը
բռնագրաւուին թուրքիոյ կառավա-
րութեան կողմէ 1915-ին, քանի մը
հատն ալ կորած են այդ տարուան իրա-
գարձութիւններու հետեւանքով: Ան
հետագային դարձած է Հարաւային
Ֆրանսայի առաջնորդ եպիսկոպոսը:
Մահացած է 1934-ին՝ Մարտէի մէջ:

Իր հեղինակած «Հայոց Գող-
գոթան» ականատեսի ցնցիչ պատումն
է նորագոյն գարերու առաջին ցեղաս-
պանութեան:

Ապրիլ 24-ին, Գրիգորիս վրդ-
Պալաքեան կը ձերբակալուի Կոս-
տանդնուալուսոյ հայ համայնքի շուրջ 250
այլ մտաւորականներու եւ ղեկա-
վարներու հետ: Այս ձերբակալութիւնը
Պալաքեանի համար սկիզբն էր չորս
տարուան անսահման տառապանքի,
որուն ընթացքին ան պիտի դառնար
արիւնալի դէպքերու ականատեսն ու
մասնակիցը:

Գ. Պալաքեան իր աչքերով կը
տեսնէ, թէ ինչպէս իր հայրենակիցները
կը զրկուէին կառքերով, աւանակներու
վրայ կամ քալելով, ենթարկուելու ան-
խուսափելի մահուան՝ Հիւսիսային
Սուրբիոյ անապատներուն մէջ: Հատերը
պիտի չկարենային նոյնիսկ գոյատեել
մինչեւ այդ ուղեւորութեան վերջը՝ զոհ
երթալով քաղցի, հիւսիսութիւններու,
մարմնային անդամահատումներու,
բռնագրաւութիւններու եւ այլ չարչա-

րանքներու, նախքան մարդասպանու-
թեան ենթարկութիլ՝ ճամբուն վրայ:

Հայ վարդապետը կենդանի
պատկերներով կը ներկայացնէ վերապ-
րողներու, օտար ականատեսներու, կո-
տորածներուն մասնակից դարձած
թուրք պաշտօնատարներու գործերն ու
խօսքերը, ինչպէս նաեւ բուռ մը քա-
ջասիրա ու արդարամիտ թուրքերու,
որոնք, Պաղտատի երկաթագիծին վրայ
աշխատող կարգ մը գերմանացի պաշ-
տօնեաներու հետ, դիմադրութիւն ցու-
ցացերցին հայերը սպանելու հրա-
հանգներուն: Պալաքեան կը յաջողի
մազապուրծ ազատիլ. անտառներու
մէջէն ու լեռներու վրայով, ծպտուած
իբրեւ երկաթագիծի աշխատող, ապա՝
իբրեւ գերմանացի բանակային: Պա-
լաքեանի փախուստը սահմուկեցուցիչ
ողիսական մըն է, որուն համար իր
վկայութիւնը եղակի արժէք ունի:

Առաջադրուած տեղին մէջ ուրիշ կառք մը կեցած էր: Հոն կը գտնուէին ոստի-կանական պաշտօնեայ մը՝ ոստիկան զինուորի մը ընկերակցութեամբ, ինչ-պէս նաև Պոլսէն Զանդրը աքսորուած հինդ էֆէնտիներ: Անոնցմէ մէկը երիտասարդ մըն էր, սեւ մօրուքով ու վառվուն աչքերով: Անոնց ամէնքն ալ քաղաքին պէյէրուն պէս լաւ հագուած էին: Զեռքերնին կապուած էր: Մտահոգ եւ ընկնուած երեւոյթ մը ունէին: Ուստիկանական պաշտօնեան զանոնք առաջնորդեց իմ կառքս եւ ինքն ալ մտաւ միւսին մէջ՝ ոստիկան-զինուորներն ալ միասին: Մեզի հրաման տրուեցաւ ճամբայ ելլել թիւնէյ դիւղի ուղղութեամբ, որ Զանդրէն վեց ժամ հեռու է:

«Ժամ մը յառաջացած էինք, երբ ճամբու գարձած մէկ կտին վրայ տեսնուեցաւ իրիկուան ձիւորը, որ մեր ճամբան խաչաձեւեց եւ առաջ անցաւ առանց բառ մը արտասանելու: Քիչ զերջ կրկին ու երկրորդ անգամ խաչաձեւեց մեր ճամբան՝ մեր շուրջ դեգերելու երեւոյթով մը: Թիւնէյի կէս ժամ մօտեցած էինք, երբ յանկարծ միւնոյն անձը մեր առջեւ տնկուեցաւ: Շիտակ կառքիս վրայ եկաւ, իջաւ ձիէն եւ իմ ձիերուս սանձերը բռնելով՝ ուղեց կառքը առաջնորդել ճամբէն դուրս, բլուրին տակը, հեղեղատէ գոյացած խորունկ ձորամէջը: Գետին ցատկեցի, նոյնը ըրաւ նաեւ ոստիկան-զինուորը. կարծեցինք, որ աւազակներէ յարձակում պիտի կրենք եւ ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէինք, բայց վրայ հասաւ ոստիկանութեան պաշտօնեան եւ մեզի հրամայեց քաշուիլ ու միաժամանակ մէծ ակնածանքով անծանօթին բարեւեց: Այդ բոպէին մեր առջեւ ցցուեցան չորս հոգիներ՝ մինչեւ իրենց ակուաները վինուած:

«Անծանօթի, որ կը թուէր թէ անոնց պետն էր, նշան մը տուաւ: Այս մարդիկը բռնեցին զիս եւ միւս կառապանը, մեր ձեռքերը կապեէ ետք՝ կառքէն վար իջեցուցին հինդ պատրականները, որոնց հրամայեցին իրենց ունեցած դրամները յանձնել: Եւ որովհետեւ ձեռքերնին կապուած էր, զանոնք խուզարկելու գործը ստանձնեցին ոստիկանները, որոնք անոնցմէ կողոպտեցին ինչ որ ունէին՝ դրամ, զանազան առարկաներ, սիկառնիկ, թղթապանակ, համրիչ: Ոստիկանը քանի մը բառեր փսփսաց չեթէներու պետին ականջին: Կ'երեւայ, թէ վերջինս խնդրեց կողոպուտը իրեն եւ ոստիկան-զինուորին թողով: Այս գործողութիւնն ալ աւար-

տելէն ետք, ոստիկանը եւ ոստիկան-զինուորը միւս կառքը նստելով մեկնեցան: Իմ ձեռքերս ալ քակելով արտօնեցին, որ քաղաք վերադառնամ: Գալով աքսորականներուն, չորս չեթէներուն եւ անոնց պետին կողմէ հրամայուեցաւ իրենց հետեւիլ:

«Զանոնք հեռուէն կը դիմէի.

Հետաքրքրութիւնը զիս անհանգիստ կընէր... արդեօք այդ էֆէնտիները ո՞ւր կը տանէին: Զորամէջը կտրելով անցան միւս եզրը, ուր փոքր անտառիկ մը բլուրը կը զարդարէ: Քիչ մը աւելի յառաջանալով՝ անոնց պետի արտասանեց քանի մը բառեր, որոնք չկրցի հասկալ, քանի որ ես անոնցմէ բաւական հեռու էի: Ասկէ ետք մարդիկը յարձակեցան էֆէնտիներուն վրայ, անոնց գգեստները հանեցին եւ բոլորովին մերկացուցին... չեմ կընար նկարագրել այն տեսարանը, որուն ներկայ եղայ... Այս խեղճ զոհերը մէկիկ-մէկիկ ծառերուն կապուեցան: Իրենց ձեռքերը կապուած ըլլալով՝ չէին կրնար ինք-զինքնին պաշտպանել: Յետոյ չեթէապեալ եւ իր մարդիկը իրենց դաշոյները մերկացուցին եւ սկսան զանդաղօրէն ու հանդարտ կերպով զանոնք մորթիւնը: Դատապարտեալներու աղադակը եւ անոնց յուսահատ կատաղութիւնը սիրաս կը ճամէին...»:

97 տարուան հեռաւորութենէն իսկ քստմնելի ոճիրի այդ պահը այսօր ալ կը փշաքաղէ ընթերցողին ողջ էութիւնը: Աւելորդ են մեկնաբանութիւնները:

Այսպէս նահատակուեցան Վարուժանն ու Սեւակը:

«Նէ, եկ վարդապետ եւ մի խելագարիր»...

Դ. Վարուժան

Ռ. Սևակ

Արդ, մոխրին տակ խեղճերուն կեանքն է թաղուած Ա՛լ դամբան մէ հիւղն իրենց.

Բախտն, որուն աչքն արդէն կապած է Աստուած.

Փոշի, կմախք հոն ձգեց:

Ըսէ, ո՞վ Տէր, հիմա դէպ ո՞ւր պիտ՝ երթան Այդ թշուառնե՛րը լալկան.

Դու որ անոնց տնակն առիր, յոյսն առիր,

Օ՛ն, ըսէ՛, ո՞ւր պիտ՝ երթան...

ԴԱՍԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ
«ՍՈԽԻՐՆԵՐՈՒ ԱՌՁԵՒ»

ՀԱՅԵՐ «ՈՐՈՍՈՂ» ԽՈՒՄԲԵՐ

Մեծ եղեռնի սպանդէն կը փրկուին հազարաւոր հայեր, ապաստանելով քիւրտերու, լազերու, արաբներու, նոյնիսկ թուրք ընտանիքներու մօտ եւ կամ թաքնուելով լեռներու ու անտառներու մէջ: Զարդերէն անոնց կրած սարսափը, հարազատներու եւ ընտանեկան բոյնի կրուստին պատճառած կակիծը, մանաւանդ իսլամանալու հեռանկարը այդ գժբախտ հայերու կեանքը կը վերածեն ամենօրեայ մղձաւանջի: Կենդանի այդ մարտիրոսներէն ոմանք կ'ազատին ուու բանակի յառաջապահ հայ կամաւորներու կողմէ: Միւսներու ճակատագրով առաջին հետաքրքրուողները կ'ըլլան հայ ազատագրական պայքարի նուիրեալները - Սեբաստացի Մուրատ, Սեպուհ, Կայծակ Առաքել, Կիւմիշանեցի Աւո, Սմբատ ու իրենց զինակից ընկերները:

1916-ի կէսերուն Թիֆլիսի հայ թերթերը կը հրատարակեն Մուրատի ստորագրութիւնը կրող «Մէկ հայ, մէկ ոսկի» կոչը: Հայ կազմակերպութիւններուն ու հասարակութեան ուղղուած սրտառուչ հրաւէր մըն էր այդ կոչը, որ կ'առաջարկէր ստեղծել Փոնտ մը, յատկացուելու համար յիշեալ դժբախտ հայերու փրկութեան նպատակին:

Մրագիրը գործի վերածելու համար կը նշանակուի յատուկ յանձնախումբ՝ զլիսաւորութեամբ Ստեփան Շաղիկեանի եւ Գրիգոր Ամիրեանի: Կը կազմուին «Որոնող» խումբեր: Ազգային Բիւրոն յատուկ պիտածէ կը յատկացնէ այս նպատակին համար: Մուրատի «Կոչ»ին կ'ընդառաջէ Տայքի (Խոտորջուր) հայրենակցական միութիւնը՝ նուիրելով 55 000 ռուբլի: Շուտով նուիրահաւաքման շարժումը կը դառնայ համազգային եւ Կովկասէն մինչեւ Ամերիկա, հայ հաստատութիւններ կը գոյացնեն շօշափելի գումարներ:

Կը ակի «Ժողվրատուք»ը: Երգնկայէն մինչեւ Համշէն, մինչեւ Տերսիմ, Կամախ, Սասուն, Պուլանըխ ու Վասպուրական, անձ գլուխ մէկ ոսկեղբամի փոխարէն, քիւրտեր ու լազեր հազարաւոր հայեր կը յանձնեն «Որոնող» խումբերու ներկայացուցիչներուն: Այս նախախնամական գործին իրենց նիւթական ու բարոյական նպաստը կը բերեն ուուս բանակի հայազգի զօրավարներ Թովմաս Նազարեէկեան ու Մովսէս Արիկեան: Այս շարժումին օրինակով հայափրկութեան գործը կը շարունակուի մինչեւ 1930-ական թուականները՝ Սուրբ-ական անապատներուն մէջ, Միջագետքի արաբներու քովէն փրկելով բազմաթիւ հայեր: Ոմանց կարծիքով «Մէկ հայ, մէկ ոսկի» ձեռնարկի շնորհիւ քսանէն-քսանէնդ հազար հայեր կը փրկուին: Այս գործին մէջ յիշատակութեան արժանի են Հալէպի Ահարոն պատուելին ու իր որբանոցը:

Արարաներու մօտ ապաստանած եւ փրկուած հայ որբեր

Հայ գաղթականներ հաց կը ստանան

Հայ գաղթականի թաղում անապատին մէջ

Women Missionary Workers

Bodil Biørn

Women Missionary Workers (WMW) was established in 1902 after the pattern of Danish and Swedish sister organizations. WMW soon focused on the humanitarian situation for the Armenian people, who for some years had been subject to oppression from Turk authorities. In 1905 the Norwegian missionary nurse Bodil Biørn (1871-1960) was sent to Armenia. First based in the town of Mezereh (now Elazig) and later in Mush she worked for widows and orphaned children in cooperation with missionaries from the German Hülfsbund. She witnessed the massacres of 1915 in Mush and saw most of the children in her care murdered along with Armenian priests, teachers, and assistants. She barely escaped after 9 days on horseback but stayed on in the region for another 2 years under increasingly difficult working conditions. After a period at home, she again went to Armenia and until she retired in 1935 worked for Armenian refugees in Syria and Lebanon.

Bodil Biørn was also an able photographer. Many of her photos have been preserved in the National Archives of Norway. In combination with her comments, written in her photo albums or on the back of the prints themselves, these photos bear strong witness of the atrocities that she saw.

During World War One, reports out of Armenia and Kurdistan to the outside world had to be carefully worded if they were to pass the censorship imposed by the Turk authorities. Extracts of letters from Bodil Biørn were published in the WMF newsletters to their members all over Norway, and they constitute eye-witness reports of what has been regarded as the first genocide of the 20th century. Missionaries from other nations have made similar contributions.

But it is Bodil Biørn's pictures of the many people that she met – smiling and expectant in times when things looked promising, terrified and despairing in the face of extinction – that leave us with the strongest impression.

"Chatschig from Siareb, a village near Mush, one of our boys. Was murdered in the massacres. A clever and good boy."

Bodil Biorn

"One of the classes in the day-school in Mush with their teacher Margarid.... The teacher Margarid Nalbanchiani and most of the 120 children of the day-school were murdered in 1915."

Bodil Biorn

The Consequences of Turkey being the "Continuing" State of the Ottoman Empire in terms of International Responsibility for Internationally Wrongful Acts

By Patrick Dumberry

Other presentations have shown that the Ottoman Empire committed internationally wrongful acts against Armenian populations before, during and after World War I. The problem is that the Ottoman Empire ceased to exist as a State in 1923. Who should then be responsible for these wrongful acts? I was asked to examine the following question: Can the modern State of Turkey, which was officially "created" in 1923, be held responsible under international law for internationally wrongful acts which were committed *before* its creation? To answer this question, two different issues must be analyzed. The first issue is whether Turkey should be regarded as the "continuing" State of the Ottoman Empire under international law or as a "new" State. If there is State "identity" between Turkey and the Ottoman Empire, than a second question arises: What are the legal consequences of Turkey being considered as the "continuing" State of the Ottoman Empire in terms of internationally wrongful acts which were committed by the Ottoman Empire before its disintegration?

I. Whether Turkey should be considered as the "continuing" State of the Ottoman Empire

The disintegration of the Ottoman Empire in the 19th and 20th Centuries is best characterized in legal terms as a series of secessions. For instance, new States in the Arabian Peninsula (Hejaz, Asir, Nedjed, Yemen) were created after the War in territories that used to belong to the Empire. The disintegration of the Ottoman Empire was also marked by a number of secessions of territories that belonged to the Ottoman Empire and which were ceded after the War to Allies which established protectorates over them. This is the case of United Kingdom protectorates over Iraq and Palestine and French protectorates over Syria and Lebanon.

The question is whether or not Turkey can be considered under international law as "identical" to the Ottoman Empire: By some account, between 1878 and 1918 the Ottoman Empire lost some 85% of its territory and some 75% of its population. To answer that question we must examine the features of the Ottoman Empire *before* its disintegration and Turkey's features *after* its creation in 1923. When there is State identity between two entities, it means that there is a "continuing" international legal personality under international law. In this case, issues of State succession do not arise. There is a presumption in favour of continuity under international law. Thus, a State will continue to exist unless sufficient evidence demonstrates its extinction.

There exist no "formal" criteria under international law to categorically distinguish between cases of *continuity* from those of *discontinuity*. Let's look at some factors that have been identified in doctrine to determine whether or not a new State has been created.

The first factor is territory. It is generally recognized that when a State loses part of its territory, this does not affect its legal personality. In other words, it does not affect its own identity as a State under international law. For instance, France did not cease to exist when the territory of Alsace-Lorraine was transferred to Germany in 1871. From the very substantial diminution of territory suffered by the Ottoman Empire, it simply cannot be concluded that Turkey

is a *new* State under international law.

The second factor is change of government. Under international law, a change of government (even when it arises as a result of a revolution or a *coup d'Etat*) does not in itself amount to the creation of a new State. Examples of this principle include the 1917 Revolution in Russia and the 1979 Revolution in Iran which were both considered as changes of governments not creating a new State. It is true that Turkey went through fundamental changes after its creation in 1923, including the replacement of the Monarchy by a Republic as well as other far-reaching changes affecting its society more globally. But, the international personality of a State is simply not affected by a change in government, no matter how radical that change is. Finally, name changes do not per se have any impact a State's continuous international personality. Thus, it cannot be concluded that Turkey is a new State merely because in 1923 the name of the country was changed from the "Ottoman Empire" to the "Republic of Turkey". In sum, changes related to the territory of a State, to its government and even its name does not affect its identity.

What are the relevant criteria to determine whether there is identity of State and a continuity of international personality? There are basically two relevant criteria.

The first one is the nucleus of a State. There is identity of State when what is left of a State's territory following a significant reduction in its size is the core (or the nucleus) of the State that existed before its disintegration. In other words, when what remains of a territory after a radical change can be considered as the "essential portion" of the territory of the "old" State. The territory of modern post-1923 Turkey was reduced to the "historical homeland" of the Turkish State. After centuries of Ottoman Empire's territorial expansion, followed by slow disintegration, modern Turkey was reduced in 1923 to its nucleus, its "essential" part. There is also identity of State when what remains of a territory after a radical change is still populated by its "core" ethnic/national group, i.e. the national group which was the largest, the most dominant and most powerful in the "old" State. The Turks were indeed the most dominant and most powerful national group in government in the Ottoman Empire. The territories that the Empire gradually lost in the 19th and 20th Centuries were essentially non-Turkish. These territories were populated mostly by Arabs with pockets of Jewish (Palestine) and Kurdish populations (Mosul, Kirkuk). The criterion of the core or the nucleus of the State strongly supports the proposition that there is an identity of State between the Ottoman Empire and the Republic of Turkey.

The second relevant criterion is recognition by other States. Recognition is indeed of great importance to decide issues of identity and continuity. Whether or not a claim of continuity is recognized by other States will ultimately be the decisive factor to determine issues of identity when substantial territorial changes occurred and when a claim of continuity is controversial and has been contested by other States. Recent State practice has shown that third States will assess any claim of continuity to determine whether to give it any effect. For instance, the "Federal Republic of Yugoslavia" (consisting of Serbia and Montenegro)

claimed to be the "continuator" of the former Yugoslavia. However, other States refused to recognise this claim of continuity. This refusal was the decisive factor in blocking the F.R.Y.'s claim of continuity to have any practical effectiveness. Another example is the former Republics of the U.S.S.R. which agreed that Russia would be considered as the "continuator" of the international legal personality of the U.S.S.R. Russia took over U.S.S.R.'s seat at the UN Security Council essentially because other States recognised such claim of continuity.

Turkey claimed to be a new State in 1924. This position was clearly taken during negotiations at the Lausanne Conference. Thus, the head of the Turkish delegation, Ismet-Pacha, declared that « L'Empire ottoman, ayant cessé d'exister, il est naturel que ses dettes soient réparties entre tous les pays auxquels les territoires qui lui ont appartenu ont été attribués ». Turkey argued that because it was a new State it should not be held responsible for the entire debts of the defunct Ottoman Empire, but only for a portion of it. Turkey was never recognized as a "new" State by other States. Their refusal to recognise Turkey's claim of discontinuity ultimately prevented such claim from having any effectiveness. Thus, several provisions of the 1924 Lausanne Treaty clearly show that Turkey is considered as the continuator State of the Ottoman Empire. Similarly, two international tribunals have taken the position that Turkey has continued the international legal personality of the Ottoman Empire (*Ottoman Public Debt case* (1925); *Lighthouse Arbitration* case 1956). This position was also adopted by one national court (*Roselius Case*, District Court of Amsterdam, 1925)).

In sum, despite considerable territorial losses and radical change to its government, there is nevertheless an identity of international personality between the Turkish Republic and the Ottoman Empire. One *objective* criterion (the *nucleus* of the State) shows that Turkey is the same State as the Ottoman Empire. This conclusion is also supported by one *subjective* criterion. Thus, other States' refusal to recognise Turkey's claim of discontinuity ultimately prevented such claim from having any effectiveness. Almost all scholars have come to the same conclusion of continuity between the Turkish Republic and the Ottoman Empire.

II. Rules of International Law on International Responsibility for Continuing State

Turkey is therefore the "continuing" State of the Ottoman Empire. The logical consequence of an identity of State is the continuity of rights and obligations between the two entities. Thus, if one comes to the conclusion that entity A (at one point in time) is in legal terms identical as entity B (at another point in time), it must logically follow that the rights and obligations which were those of entity A will remain those of entity B. This is because entity A and entity B have the same international personality.

But what about those obligations arising from international wrongful acts which were committed *before* any territorial changes took place? In other words, does the continuing State also remain responsible for such wrongful acts? Case law and State practice show that whenever a State continues to exist following events affecting its territorial integrity, it will remain responsible for any international wrongful acts committed before such changes. This principle is also supported in doctrine. This principle has been applied to both cases of cession of territory and secession. Such case law is relevant because the disintegration of the Ottoman Empire in the 20th Century is marked by a series of secession and a number of cessions of territories.

In the context of cession of territory, all cases that I have examined in my book *State Succession to International*

Responsibility (2007) have applied the following principle. The continuing State, which lost territory, will remain responsible for *its own* internationally wrongful acts committed before the date of succession. The successor State (i.e. the State to which the ceded territory is now attached) will not take over any responsibility for the acts. This principle was applied by several municipal courts: Romanian courts in the context of the transfer of the territory of Bessarabia from Soviet Russia to Romania in April 1918; French courts in the context of the cession of the territory of Alsace-Lorraine to France in 1919; Hungarian courts in the context of the cession of Transylvania from Hungary to Romania in 1920. The principle was also adopted by international arbitral tribunals such as the French-German Mixed Arbitral Tribunal in the context of the cession of the territory of Alsace-Lorraine to France in 1919. One important case is the *Lighthouse Arbitration* case in the context of the cession of the territory of Crete from the Ottoman Empire to Greece (1913). In Claim no. 12-a, France was seeking damages against Greece (as successor State) for acts committed by the authorities of the Ottoman Empire in the Island of Crete, which was at the time under Ottoman control. The Arbitral Tribunal ultimately ruled that the Ottoman authorities had not committed any wrongful act. It added that had the Ottoman Empire committed such an act, Greece could nevertheless not be held liable. Turkey (the continuing State of the Ottoman Empire) would be liable for its "own" acts committed before the loss of a substantial portion of its territory.

In the context of secession, all cases that I have examined also show that the continuing State, which lost a territory that seceded, will remain responsible for *its own* internationally wrongful acts committed before changes affecting its territory. This principle was applied for instance in State practice in the context of the break-up of the Austria-Hungary Dual Monarchy after World War I which was considered by the "Allied and Associated Powers" as a case of a series of secessions by Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia, which all became new States, with both Austria and Hungary considered as the continuing States of the Monarchy. The Allied insisted in the Peace Treaty of St. Germain that both States be considered as continuing States precisely to ensure that they would be held responsible for internationally wrongful acts committed by the Dual Monarchy during the War.

The application of this case law to the Turkish Republic shows that it is responsible for any internationally wrongful acts that took place before 1923, even if these acts were committed by the Ottoman Empire. This principle applies to all internationally wrongful acts, including acts of genocide. This is also the position adopted by a great number of writers in doctrine.

Conclusion

Turkey should be considered under international law as the "continuing" State of the Ottoman Empire. The fact that Turkey is, in legal terms, "identical" to the Ottoman Empire, has some important consequences in terms of responsibility. Case law and State practice in the context of secession and cession of territory is clear: The continuing State remains responsible for its own internationally wrongful acts committed before the date of succession. Based on this unanimous practice of States, in my view there is no doubt that Turkey should be held responsible for all internationally wrongful acts committed by the Ottoman Empire, including acts of genocide.

**Patrick Dumberry,
Ph.D. (HEI, Geneva), Assistant Professor,
Faculty of Law (Civil Law Section),
University of Ottawa, Canada**

Reparations as Essential Element of any Just Resolution of Genocide

By Henry C. Theriault

For decades, the issue of reparations was largely absent from the discourse on the Armenian Genocide. For some, it was implicit in the issue. Once the case was recognized widely as genocide, they expected that reparations could become a central part of the discourse. For others, the notion was an impossible pipedream or a destabilizing fantasy. Mention of it betrayed a “nationalist” agenda and interfered with practical attempts to get international and ultimately Turkish recognition of the Armenian Genocide.

A decade ago, many of those considering the issue of the Armenian Genocide, including some deniers, recognized that some kind of development on the issue was necessary. Desires for a resolution of the issue were loaded into a vague notion of “dialogue” that dominated for a number of years. Hoped-for progress in Turkish-Armenian dialogue was presented as the path to the resolution of the Armenian Genocide issue. Dialogue about dialogue, however, did not engage substantively the issue of justice—or, in fact, that of differential power between Turks and Armenians in their national dimensions.[i] Some in the Armenian community, echoed by a few voices in Turkey such as Ragip Zarakolu and Temel Demirer, raised this challenge. The Armenian Genocide should be addressed not with just any resolution, but with a just resolution.

By perhaps three years ago, a critical mass of Armenians followed other victim groups in recognizing the importance of justness in any resolution of genocide, slavery, Apartheid, etc., and reparations as the most obvious and productive means of gaining that justice. As a result, reparations is now recognized as a legitimate concern regarding the Armenian Genocide. While in previous eras, the question was whether or not the concept of reparations would even be allowed a minimal presence in discourse concerning the Armenian Genocide—in scholarly works on it, in commemoration programs, in political discussions, etc.—the issue is now no longer whether reparations for the genocide will be a topic of discussion, but instead whether reparations are a requirement for a just, long-term resolution of the Armenian Genocide. Some genocide scholars, Armenian Genocide scholars, Turkish scholars, Turkish political activists, Turkish community members, Armenian community members, and others still reject reparations as a component of a just resolution, but even they now recognize that formulation of a legitimate plan for resolution of the Armenian Genocide issue must go through a consideration of and debate about reparations.

And so the reparations question is now on the radar screen of those inside and out of the global Armenian community, as well as scholars, political activists, and others who take up the genocide as a contemporary issue. The increase in community discussion of reparations has, however, been undermined somewhat by a lack of clarity regarding what the term “reparations” means in these discussions. There are, in fact, two very different concepts operating. The conflation of the concepts can be an innocent simplification of the issue, but it can also serve the

cause of those who are against the second, more meaningful form of reparations.

The first concept of reparations is as individual compensation for particular material losses resulting from actions taken by members of the perpetrator group during the Armenian Genocide. While the harms referenced were certainly genocidal, and recognition of the Armenian Genocide would be helpful support for making the case that these individuals experienced unjust losses during the genocide period—of movable or fixed property that would have been available for inheritance by their descendants, and so the property in question should be returned or compensated in the present—such returns or compensation would not be reparation for the Armenian Genocide itself. It is this form of reparation that is the subject of recent lawsuits filed in the United States.[ii]

The second concept views reparations as a possible form of justice for the overall Armenian Genocide, taken as a single, cohesive process of destruction planned and orchestrated by a set of people, executed by a broader set of participants, and targeting Armenians generally.[iii] While reparation is not an exclusive form of justice for the genocide, because such things as criminal punishment are no longer possible, it is now a focal point. The key goal of reparations thus conceived is rehabilitation. “Rehabilitation” has two dimensions here: First is rehabilitation of the perpetrator society away from the genocidal elements that were embedded through broad elite and common participation in the genocide, and that have persisted in the military, political, economic, and cultural institutions and practices of the Turkish state and society since, because they have never been exposed for what they are and expunged. Second is rehabilitation of the victim group that continues to suffer and be disadvantaged in significant ways that are a direct result of the Armenian Genocide.

What are the outstanding unjust benefits and harms of the genocide that reparations would address? Turks today enjoy economic power built in part on the massive amount of expropriated wealth taken from Armenians and on land depopulated of Armenians. Not only has the wealth been passed down through the generations, it has been the basis for further economic development. This gain has been matched by the increasing loss of not only the initial wealth and land, but all the economic gains that would have been made with it by Armenians. Similarly, Turkey is a major regional power, with political supremacy and a large territory and population. Had no genocide occurred, or even a genocide occurred but Turkish nationalists left the new Armenian Republic alone after World War I, then Armenia would be much larger territorially and thus much more sustainable and secure than the small landlocked country now is. A large state would have supported much greater population growth. It would have provided a safer and more secure place for the development of Armenian families and communities by survivors. This would have allowed survivors, including refugees who had fled far and Armenians forcibly Turkified during the

Genocide commemoration, Yerevan, Armenia, April 23, 2011

Genocide, the space in which to reclaim their identity and rebuild their lives and communities. The population of this larger Armenian Republic might have been 20 million today, making Armenia a secure regional power next to a Turkey smaller than its current population.[iv]

This in turn would have meant a very different power relation between Armenia/Armenians and Turkey. For instance, with both having large territories and populations, it would be much more difficult if not impossible for Turkey to impose a blockade on Armenia, however much ethnic hatred might exist against Armenians. Turkey would have to treat Armenia and Armenians, including those within its borders, with at least outward shows of respect and care. Instead, today, as a result of the dominance existing under the millet system and maximized through the assertion of absolute Turkish power over life and property of Armenians through the genocide, Turkey and Turks exercise significant power over Armenia and Armenians in Turkey and around the world. They can denigrate Armenians, deny the genocide, interfere with the functioning of the Armenian state, and more, without consequences. They can destroy the Armenian cultural and architectural heritage still remaining in Turkey with impunity.[v] Armenians around the world remain subject to an asymmetrical domination relation that shows how much the genocide consolidated and extended the previous millet system.[vi] The genocide has ensured the long-term perpetuation of the millet system in effect, if not in formal legal structure. The "independence" of the Armenian Republic means only a constant struggle for survival and against forces of repression by a much more powerful—and unfairly powerful—Turkish state and society. Perhaps the most difficult irony to face is that much of the power of Turkey and Turks now deployed to further oppress Armenians is the direct or indirect product of the genocide. Of course, this is a common feature of large-scale systems and acts of oppression, as any study of the history of U.S. slavery and Jim Crow, Native American genocides, South

African Apartheid, and so on will readily show.

Individual and culturally and institutionally embedded attitudes against Armenians persist in Turkey as well. According to these attitudes, Armenians are still fit targets of violence and frustration, and if an Armenian acts as an equal of a Turk—even in "progressive" Turkish circles—and demands to be treated as an equal human being with dignity and autonomy and to have his/her rights respected out of abstract ethical principle, not the whims of his/her overlords, s/he is subject to anger, hatred, and reprisals.[vii] Many Turks actually perceive Armenians acting as their equals as Armenians asserting dominance over Turks, because the presumption of Turkish superiority over Armenians is so deeply entrenched in Turkish culture.[viii]

To these effects of the genocide today, of course, many more can be added, not the least of which is the loss of 1.5 million Armenians who were killed and all those Armenians who would have been born to them, or their children, grandchildren, etc. There is also the suffering of hundreds of thousands of women and girls, as well as some boys, forced into sexual and/or domestic slavery. To this can also be added the effects of the trauma of genocide victimization for survivors and later generations.[ix] Indeed, a full listing and description of the impacts of the genocide on Armenians, and the gains for the Turkish state and society that correspond, could easily fill the pages of this publication and more.

As conceived by the Armenian Genocide Reparations Study Group and explained in its draft report,[x] the second form of reparations seeks to address these kinds of losses/gains, imbalances/dominations, and their continuing effects through a complex set of financial, territorial, educational, social, and symbolic initiatives. Reparations are not about a cash payment, for instance, though financial compensation should be part of the comprehensive approach. Instead, reparations are about the Turkish state and society taking responsibility for the ways in

which they have benefited from the Genocide territorially, economically, politically, militarily, etc., and how much Armenians continue to be affected in terms of their identity, psychologies, culture, political prospects, economics, and more; reparations are about addressing both the morally wrong benefits and the desperate political and material needs of Armenians and their undermined identity and dignity resulting from the Genocide. These problems must be addressed, if not fully, at least to a reasonable degree, to change the horrific legacy of the Armenian Genocide. Reparations are the most appropriate means to do this.[xi] Offering substantive reparations would be a choice by the Turkish state and society to make some kind of meaningful sacrifice to share the burden of genocide in some very partial ways with Armenians, for whom the burden will always be much more than for Turks, even if Turks do as much as possible to address the genocide's outstanding harms.

It is certainly true that the effects of genocidal violence and individual property theft have deeply affected specific Armenian individuals and families, and have been intertwined with the effects of the overall genocidal process for many Armenian individuals. At the same time, these two approaches to reparations are profoundly different, and in the coming discussions and debates about reparations must be kept clearly distinct. As more than a century of bitter experience with Turkish denial (starting in relation to the massacres of 1894-96) should have taught Armenians and others concerned with Armenians' basic just existence, in the emerging debate on Armenian Genocide reparations, there will be those supporting Turkish impunity and genocidal gain who will do all they can to confuse the reparations issue. There will also be those in the Armenian community—from the Turkish Republic to the United States—who for their own agendas will subvert and manipulate discussions about reparations and any reparations process that ultimately comes out of them. While pursuit of individual compensation is an individual choice and no individual should be prevented from doing so by any kind of pressure, but should be supported in such endeavors, individual compensation lawsuits and related approaches should never be mistaken for a comprehensive reparations process toward justice for the Armenian Genocide. Successful individual claims should never be misrepresented as justice for the genocide and used to interfere with pursuit of justice. Individual suits could produce justice, but only justice for individual wrongful killings and wrongful thefts, not the whole genocide. Even class-action suits remain aggregations of individual concerns. Individual reparations payments go to individual Armenians. There is no requirement that they benefit any other Armenians or Armenian social, cultural, and political institutions and structures. Even if suit winners donate what they are awarded to Armenian organizations or invest them in the Armenian Republic, this still remains a private choice and activity that cannot address the Armenian Genocide on the broad political, cultural, and psychological levels it affects so deeply. Individual reparations as simply lawsuit processes do

not function symbolically as justice. They cannot drive social rehabilitation in Turkey or support repair to the dignity and human worth of Armenians as Armenians. Such individual efforts at most complement rather than replace a broader, justice-focused approach.

The difference between these two concepts of reparations goes to the very core of genocide. There is a long-standing philosophical debate over whether groups are aggregates of individuals or have aspects that are not reducible to properties of the individuals who make them up. In specific terms, is the harming of a group merely the harming of each or many individuals within it, or are there added dimensions such that we can differentiate truly group harm from individual harm? Is justice for a group simply a just resolution for each member of the group, or is there something more that concerns the group that cannot be reduced to individual results? It would seem that this is the fault line between the two forms of reparation discussed in this paper, but this is not the case. Even those who reject the notion of "group harm" as anything more than an aggregate of individual harms recognize that when a group of individuals—with its social, cultural, and political interdependencies, shared interests, etc.—is harmed, the harm to the group as it affects individuals (they each lose aspects of their identity, dignity, social support network, supports for economic livelihoods, possibilities for political impact, etc.) is not simply a set of individual harms as would exist were there no group.[xii] The loss of the group is an individual harm, but not like individual harms in the absence of a group. As Raphael Lemkin, who coined the term "genocide" in 1943, conceived it, "genocide" is the destruction not just of the physical lives of a population but of the "essential foundations of the life of national groups," including "the disintegration of the political and social institutions of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups."[xiii] Addressing the Armenian Genocide requires addressing these harms, which means supporting reconstitution of the group structure insofar as it supports individual wellbeing. Individual compensation might help an individual balance a genocide's long-term impact on him/her, but it will not support reconstitution of the group itself. Group reparation is required for this. And, if group reparation is required to address the harm of genocide as genocide—that is, as a group harm—then a just resolution of a genocide must include a reparative dimension.

Henry C. Theriault earned his Ph.D. in Philosophy in 1999 from the University of Massachusetts, with a specialization in social and political philosophy. He is currently a professor in and chair of the Philosophy Department at Worcester State College, where he has taught since 1998. Since 2007, he has served as coeditor-in-chief of the peer-reviewed journal Genocide Studies and Prevention. His research focuses on philosophical approaches to genocide issues, especially genocide denial, long-term justice, and the role of violence against women in genocide. He has lectured widely in the United States and internationally.

To these effects of the genocide today, of course, many more can be added, not the least of which is the loss of 1.5 million Armenians who were killed and all those Armenians who would have been born to them, or their children, grandchildren, etc. There is also the suffering of hundreds of thousands of women and girls, as well as some boys, forced into sexual and/or domestic slavery.

Genocide commemoration, Yerevan, Armenia, April 23, 2011

[i] For an analysis of the Turkish-Armenian asymmetrical domination relation maximized through the Armenian Genocide and left intact ever since, see Theriault, "Genocide, Denial, and Domination: Armenian-Turkish Relations From Conflict Resolution to Just Transformation," *Journal of African Conflicts and Peace Studies* 1:2 (September 2009), 82-96.

[ii] See, for instance, "Armenian Americans Sue Turkey for Genocide Losses," *The Armenian Weekly*, July 30, 2010, www.armenianweekly.com/2010/07/30/armenian-americans-sue-turkey-for-genocide-losses.

[iii] The same Committee of Union and Progress/Young Turk genocidal process directed toward the destruction of Armenians targeted Assyrians and Greeks. While the present paper is focused on reparations for Armenians and the author does not have the expertise or standing to make claims about how Assyrians or Greeks should engage a reparations process, the basis of any reparations claims by Assyrians or Greeks, or made on their behalf, is the same basis of genocide that undergirds Armenian claims.

[iv] Alfred de Zayas, Jermaine McCalpin, Ara Papian, and Henry Theriault, *Resolution With Justice-Reparations for the Armenian Genocide: The Report of the Armenian Genocide Reparations Study Group*, unpublished draft, Oct. 20, 2010.

[v] Dickran Kouymjian, "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process," *Armenian Studies Program/California State University, Fresno*, <http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/>

kouymjian/articles/confiscation.htm.

[vi] Theriault, "Post-Genocide Imperial Domination," in Khatchig Mouradian, editor, *Controversy and Debate: Special Armenian Genocide Insert of the Armenian Weekly*, April 24, 2007, pp. 6-8, 26.

[vii] Hrant Dink's assassination is an example of this.

[viii] Theriault, "Rethinking Dehumanization in Genocide" in Richard G. Hovannisian, editor, *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies* (New Brunswick, NJ: Transaction Press, 2007), pp. 27-40.

[ix] See, for instance, Anie Kalayjian, Siroon P. Shahinian, E.L. Gergerian, and L. Saraydian, "Coping with Ottoman Turkish Genocide: An Exploration of the Experience of Armenian Survivors," *Journal of Traumatic Stress* 9 (1996): 87-97.

[x] De Zayas et al, op. cit.

[xi] See, for instance, Theriault, "Reparations as the Necessary Path to Improved Armenian-Turkish Relations," paper presented as part of the "Issue of Reinstating the Rights of the Armenian People and Armenian-Turkish Relations" panel at the Pan-Armenian Conference for the Discussion of Armenian-Turkish Relations and the Artsakh Conflict, Parliament Building, Stepanakert, Republic of Mountainous Karabakh, July 10, 2009.

[xii] See, as an example, Stephen Winter, "On the Possibilities of Group Injury," in Claudia Card and Armen Marsoobian, editors, *Genocide's Aftermath: Responsibility and Repair* (Malden, MA: Blackwell, 2007), pp. 111-131.

[xiii] Israel Charny, "Classification of Genocide in Multiple Categories," in Charny, editor, *The Encyclopedia of Genocide*, Vol. 1 (Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1999), pp. 3-7 at 5.

Հայկական Ցեղասպանութեան 97-ամեակին Առիրուած

«Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Բարձր. Խաժակ Արք. Յակոբեան, ի յիշատակ Յակոբեան և Գաապարեան Գերդաստաններուն, Ուրփա և Կարմուն

Արմինէ Մաղաքեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն Սուրբ Մաղաքեանի, ինչպէս նաև Մաղաքեան և Պահատուրեան գերդաստաններու նահատակներուն, Ուրփա և Կիւրին

Voyages Haig Travel, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

ԲԺ. և S. Վաղարշ և Արուս Էհրամճեան, ի յիշատակ Լեւոն Էհրամճեանի, ծնած 1908-ին Էրզրում և Կարօ Պետիկեանի, ծնած 1908-ին Գալաճիկ

ԲԺ. և S. Անդրանիկ և Անահիտ Պէնօհանեան, ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, ծնած Մարգուան, 1912-ին

Վարդգէս Այնդապլեան, ի յիշատակ Մուրատեան և Մահսէրէճեան գերդաստաններու նահատակներուն, ինչպէս նաև մեր լքուած եկեղեցիներուն և կործանուած խաչքարերուն

Ալեքս և Թալիա Փալով, ի յիշատակ իրենց մօր՝ Սիլվա Տէր Մկրտիչեան-Փալովի

Գարլա, Թինա և Պիանքա Կարապետեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հօր՝ Զաքարիա Տէր Մկրտիչեանի

Արեգ, Գրիատին, Գարին, Գաթիա և Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն և մեծ մայրերուն՝ Յակոբ և Գաղունի Մարգարեանի, Յովհաննէս և Լէա Պուրապեանի, Բիւզանդ և Զապէլ Այնդապլեանի, Յակոբ և Կիւլա Պոյանեանի ինչպէս նաև իրենց մօր՝ Արաքսի Այնթապլեանի

Վաշէ, Թալին, Դրօ, Գառնի Խաքէճեան, ի յիշատակ Մուսա Լերան հերոսամարտի զոհերուն

S. և S. Զաւէն և Յասմիկ Խճճէճիկեան, ի յիշատակ Հայկական Ցեղասպանութեան բոլոր զոհերուն

S. և S. Նազարէթ և Վարսենիկ Խաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ և Լիտիա Խաչիկեանի, Յարուղիւն և Ազատուիի Հայրապետեանի

S. և S. Ստեփան և Հուրի Նամարեան, ի յիշատակ Սարաֆեան, Տէրտէրեան, Շելատեան, Սէրեան, Նամարեան գերդաստաններու զոհերուն

Ալիս, Արամ և Ռաֆֆի Մասերէճեան, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն և հօր՝ բժ. Վիգէն Մասերէճեանի

Պետիկ, Սոնիկ Վարձապետեան, ի յիշատակ Տէրտէրեան, Չագմագճեան և Վարձապետեան գերդաստաններու զոհերուն

ԲԺ. և Տիկ. Ռուբէն և Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ Սուրէն և Էլիզ Պետրոսեաններուն

Տէր և Տիկ. Գէրոգ և Արաքսի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

ԲԺ. Գէրոգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Հէրի և Լիլի Մարգարեան, իրենց ընտանիքի ննջեցեալներուն յիշատակին

Տիանա Համեթեան, Սեւան և Նաթալի Խստանպուլեան և դուստրը, Յարէթ և Ալին

Թիւրինճեան և գլկը., իրենց ամուսնոյն, հօր և մեծհօր՝ Տիգրան Համեթեանի յիշատակին

S. և S. Սիմոն և Մարալ Հասրդճեան

S. և S. Լեւոն և Անի Հասրդճեան, ի յիշատակ Հասրդճեան ընտանիքի Մեծ Եղեռնի նահատակներուն

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին, Խարբերդ

Արշօ Զաքարեան, ի յիշատակ Եղեռնի վերապրոդներուն

Դրո, Աննա Փիլիկեան, ի յիշատակ՝ Յակոբ Փիլիկեանի, ծնած՝ 1912-ին Ստամբուլ, և Վահէ Պէքմէզեանի, ծնած՝ 1912-ին, Գոնիա

S. և S. Յակոբ և Աննա Սէր Խաչատրութեան, ի յիշատակ Մարիամ Սէր Խաչատրութեանի, ծնեալ 1903-ին Արարէիր

Արգար և Սոնա Միրաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

S. և S. Խորէն և Սօսէ Տիմիթեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

S. և S. Զաւէն և Վարսենիկ Սարգսեան, ի յիշատակ Սարգսեան և Նալպանտեան գերդաստաններու գոհերուն

Նանէ, Գառնի, Ռուին և Բագէ Ղազարեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

Վազգէն, Լենա Սէր Գալուստեան և ընտանիք, ի յիշատակ Մուսա Լերան հերոս նահատակներուն

Բժ. և S. Ժիրայր և Յասմիկ Պասմանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ և Նուարդ Պասմանեանի

S. և S. Կարօ և Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան և Պահատուրեան ընտանիքներու գոհերուն

S. և S. Հրանդ և Լուսին Պապլանեան, ի յիշատակ իրենց զաւիկին Արա Պապլանեանի

S. և S. Վահէ և Գլարա Յակոբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

S. և S. Վազգէն և Լիսի Թերզեան, ի յիշատակ իրենց հօր՝ Սիրան Թերզեանի

S. և S. Րաֆֆի և Բժ. Մարինէ Սէր Պօղոսեան, ի յիշատակ Եղեռնի գոհերուն

Սեւան, Շամթ և Ռուին Տօնապետեաններ, մեր ազգի 1.5 միլիոն նահատակներու յիշատակին

Յակոբ, Ժիվիկէթ և Ռուրէն Շանպագեաններ, ի յիշատակ 1.5 միլիոն նահատակներուն

Զաւէն և Նորա Կէօնճեան, ի յիշատակ Նորայր Պէօնիանեանի, Գառզուհի Մարգարեանի, Սուրէն և Զարուհի Կէօնճեանի

S. և S. Յակոբ և Տիրուկ Մանճիկեան, ի յիշատակ Մանճիկեան, Մնակեան և Եահնէյեան գերդաստաններու գոհերուն

S. և S. Արիկ և Հայկուհի Դէյիրմենճեան, ի յիշատակ իրենց հօր Աւետիս Դէյիրմենճեանի

Ընկերուհի Մաննիկ Տայերեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

Թադէսոս Գալուստեանի յիշատակին

S. և S. Վարուժ և Վանիա Գալուստեան

S. և S. Իշխան և Մարօ Գալուստեան

S. և S. Մհեր և Զապէլ Գալուստեան

S. և S. Սամ և Լոռի Գալուստեան

S և S. Ժան և Արտեմիս Մկրտիչեան, ի յիշատակ Վարուժան և Անի Ճէսուրեանի և Կարապետ Մկրտիչեանի

Մոնթրէալի Հայ կեդրոնի տարեցներու միութիւն, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

Բժ. Սարգս Երէցեան, Րաֆֆի և Բաթրիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն գոհերուն

S. և S. Հրայր և Լիլի Պեճկեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց

Ընկերուհի մը, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն և 1 գոհերուն

ՀՈՐԻԶՈՆ

www.horizonweekly.ca

Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նուիրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:

Հեռախոս՝ 514 332-3757
Հեռապատճեն՝ 514 332-4870
Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca
Կայք՝ www.horizonweekly.ca

**ՀԱՍՑԵ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
A r m e n i a n W e e k l y
Publin par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)
3401, Olivar-Asselin
Montréal, Québec
Canada H4J 1L5

horizon

Administration / Publicité
Sylva Ehramdjian-Bacheckjian
Tél.: (514) 332-3757
Télécopieur/ Fax (514) 332-4870
E-Mail:horizonweekly@bellnet.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Droits réservés: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925

Editor in Chief: Vahagn Karakachian

Վարիչ Խմբագիր՝
Վահագին Գարագաշեան
Վարչական
պատասխանառու
Սիլվա Պաշողեան
Քարտուզար՝
Մարինա Տեր Խաչատրյան
Մըբագրիչ՝
Սոնիա Աճեմեան

English section
Editor: Tina Soulahian

Յարգելի հայրենակիցներ,
Եթև կը փափաքիք ձեր առողջութիւնը
յարատելէ, անյապաղ դիմեցէք մէզ:
Մեր նորատեսակ կօշիկները կը սպասեն ձեզ

POUR UNE MARCHE TOUT EN DOUCEUR ET SANS FATIGUE

Grâce à la TECHNOLOGIE SOFT-AIR de MEPHISTO, les pieds fatigués font partie du passé. La semelle intercalaire souple SOFT-AIR réduit au maximum les chocs inhérents à la marche. Elle protège vos pieds, soulage vos articulations et prend soin de votre dos.

POUR LE CONFORT OPTIMAL
DE VOTRE PIED

MEPHISTO M par TF FIRMA

Eaton Center (514) 288-6006
Les Cours Mont-Royal (514) 845-3007
Carrefour Laval (450) 682-9315
Promenades St-Bruno (450) 461-0400

Magasinez en ligne : www.tffirma.com

GEAX
LES SERVICES D'ENTRETIEN
COMMERCIAL-INDUSTRIEL-RESIDENTIEL

Viken Gulian
Gérant de projets/Propriétaire

- Polissage
- Lavage de vitres
- Nettoyage de tapis
- Décapage et cirage
- Service complet de conciergerie
- Nettoyage après construction/rénovation

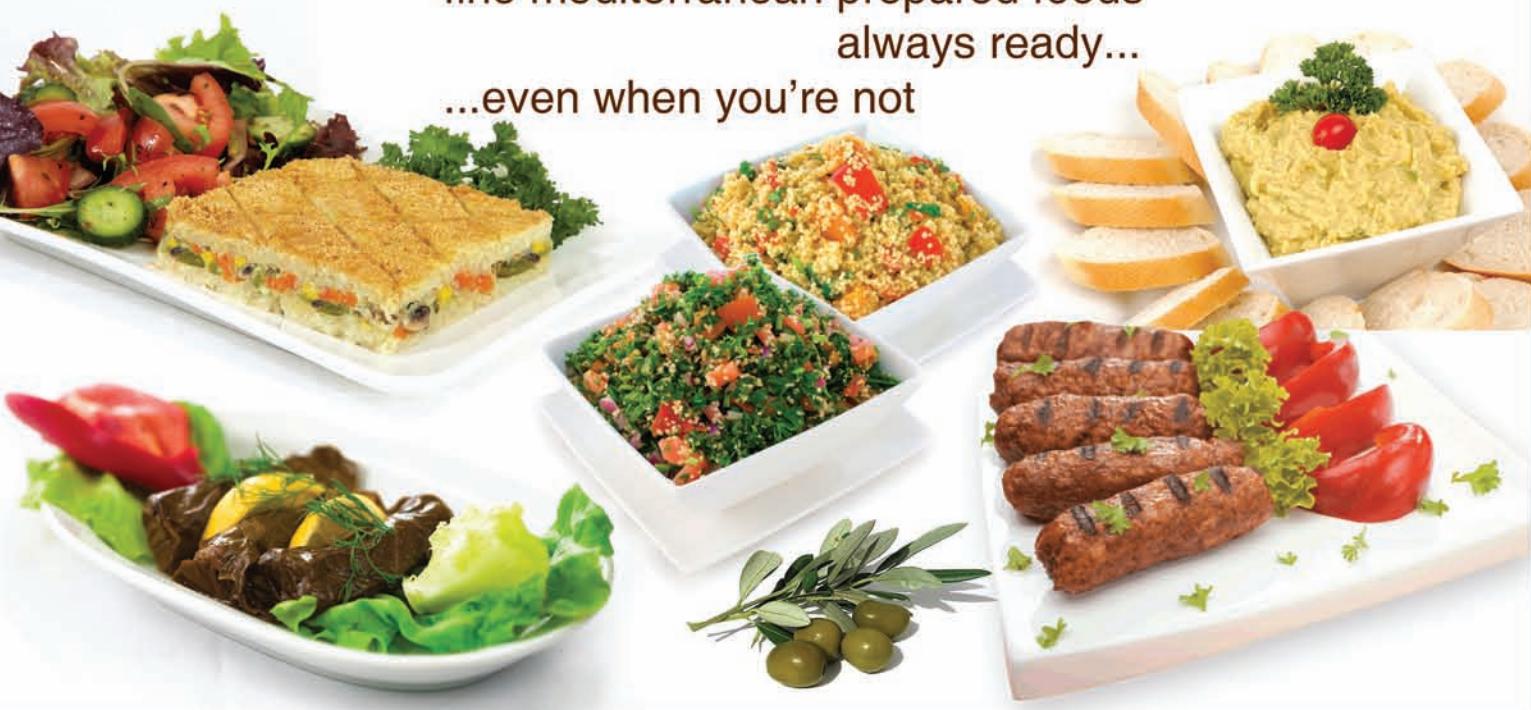
ESTIMATION GRATUITE

1152 rue Marquis, Laval, Qc. H7W 1G1 • T. (514) 909.7192 F. (450) 681.0250
E.gemservices@sympatico.ca • www.servicesentretiengem.ca

the essence of
mediterranean
gourmet

fine mediterranean prepared foods
always ready...
...even when you're not

visit our store to pick-up our
famous pastries,
always fresh,
always delicious.

tel: 416 755 5084
www.arzfinefoods.com
 1909 Lawrence Avenue East
 Scarborough, ON. M1R 2Y6